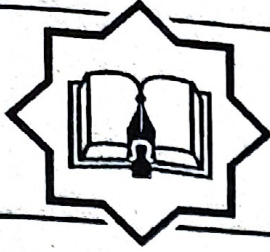

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 2
2005

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ**
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 2 (204) Aprel-iyun 2005-ci il. 1954-cü ildən çıxır

Abunə yazılışı davam edir

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına ilin 2-ci yarısı üçün abunə yazılışı davam edir. Xatırladıq ki, jurnal həmişə olduğu kimi, ildə 4 dəfə çıxır.

Abunə qiymətləri aşağıdakı kimidir:

**6 aylıq - 12.000 manat;
1 nüsxənin qiyməti - 6.000 manat.**

Jurnalın indeksi 1012

Abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı müəssisələrinə müraciət edə bilərlər:

<i>Azərmətbuatyayımı İB</i>	- 440-10-35
<i>Qasid</i>	- 493-16-43
<i>Səma</i>	- 499-22-97
<i>Səda</i>	- 494-43-11
<i>Xpress-Elita</i>	- 461-14-37

Bu işdə redaksiyamızın əməkdaşları da sizə yardımçı ola bilərlər.

Əlaqə telefonlarımız: 498-55-33; 493-06-09

Abunə yazılmağı unutmayın

Görkəmli uyğur ədəbiyyatşünası Murad Xamrayev maraqlı ümumi-ləşdirmə apararaq yazır: "Əgər irihəcmli əsərlər- dastanlar, (poemalar) "Xəmsə"də birləşdirilirdisə, kiçik həcmli əsərlər divanda birləşdirilirdi". (Bax: L.C. Timofeyevin və S.B. Turayevin tərtib etdikləri "Словарь литературоведческих терминов", Москва. "Просвещение", 1974, стр. 68).

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatından məlum olan faktlar Murad Xamrayevin ümumiləşdirməsinin doğru olduğunu sübut edir: Nizami Gəncəvi, Q. Burhanəddin, Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, Ə. Nəvai, M. Füzuli və başqaları kimi sənətkarlar divan yaratmışlar. Divan müəllifi olmaları onlara müqəddir sənətkar kimi şöhrət gətirmişdir.

Məktəblərdəki müşahidələr, müəllimlərlə aparılan müsahibələr göstərir ki, şagirdlərə klassik ədəbiyyatın bu ciddi, spesifik cəhətlərə malik olan və yaradıcılıq nümunələri təlim materialı kimi təqdim edilən söz sənətkarlarının yaradıcılıq xüsusiyyətinin ədəbiyyatdakı mövqeyinin başa düşülməsinə kömək göstərə biləcək bu ədəbi ənənənin - divan yaratmaq ənənəsinin mahiyyəti lazımi şəkildə açılmışdır.

Sual meydana çıxır: səbəb nədir?

Səbəb ondan ibarətdir ki, sovet dövründə Yaxın və Orta Şərq üçün səciyyəvi olan bu ədəbi ənənəyə köhnəlik, formalizm əlaməti kimi baxılaraq ondan yan keçilmişdir. On ildən artıq müstəqillik dövründə tərtib olunan proqramlarda da onun şagirdlərə çatdırılmasına dair aydın tələb qoyulmur, dərslərdə də qənaətləndirici məlumat verilmir.

Bu da məlum həqiqətdir ki, ədəbiyyat tarixində nə varsa, onu ümumtəhsil məktəbinə gətirmək mümkün deyil, seçmə aparılmalıdır. Belə olduqda yenə də sual yaranır: divan haqqında məlumata ehtiyac varmı?

Məktəb təcrübəsi, öyrədilməsi tələb olunan ədəbi-bədii materiallar "divan" anlayışının izahına ehtiyac olduğunu təsdiq edir. Bunun üçün bəzi faktlara nəzər salmaq kifayətdir: Nizami Gəncəvi ümumtəhsil məktəblərində nisbətən geniş öyrədilən sənətkarlardandır. Ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat proqramı və dərslərini Nizamisiz təsəvvür etmək olmaz. Onun haqqında məlumat verərkən "divan" adı çəkilir: proqramda (2003) belə bir cümlə verilir: "divan"ndan bizə gəlib çatmış şeirləri, qəzəllərində məhəbbətin tərənnümü". Yaxud şagirdlər şairin poemalarının birində ("Leyli və Məcnun") oxuyurlar:

*Bir gün nəşəliydim, aləm şad kimi,
Dəmlər içindəydim Keyqubad kimi.
Qaşlarım açıqdı, sanki bir kaman,
Qarşımda dururdu yazdığım divan.
Üzümə tutmuşdu güzgüsünü baxt
Səadət saçımı darardı o vaxt...
Bayraq qaldırmışdım söz zirvəsinə,
Hünər lövhəsini yazırdım yenə.*

Verilən parçadan aydın olur ki, şair divan müəllifi olduğu üçün iftixar hissi keçirir. Nizami kimi bir sənətkar hər hansı kiçik bir müvəffəqiyyətdən belə vəcdə gələ bilərdimi, onda belə bir fəxarət yaranardı-mı? Gətirilən parçada işlədilən "dəmlər içindəydim", "üzümə tutmuşdu güzgüsünü baxt", "Səadət saçımı darardı...", "Söz zirvəsinə bayraq qaldırmışdım", "hünər lövhəsini yazırdım" kimi ifadələr şairin sənətkarlıq qüdrətini ifadə edir. Bu ifadələrin arxasında isə onun hələlik "divan" müəllifi olması idi. Misralardan aydın olur ki, şair qarşısına qoyduğu divanı ilə fəxr edir.

Buradan sual meydana çıxır: divan nədir ki, Nizami kimi bir sənətkar onunla bu qədər fəxr edir? Bu onu göstərir ki, divan asan başa gələn adi yazı, yaxud kitab olmayıb, böyük hünərin nəticəsidir.

Yaxud: Məhəmməd Füzulinin hər sənətkara nəsib olmayan üç dil-də (türk, ərəb və fars dillərində) divan yaratması ilə çox qüdrətli, istedadlı şair olduğu deyilir.

İstər-istəməz sual yaranır: "divan" nədir ki, o belə yüksək qiymətləndirilir? Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər maraqlanı, öyrənmək məqsədilə "divan nədir" sualı ilə müəllimə müraciət edirlər. Müəllimlər isə ən yaxşı halda "divan şeir toplusudur", - deyər cavab verirlər. Belə cavabı ədəbiyyatşünaslıqda "divan" anlayışının mahiyyətini, onun əlamətlərini ifadə edən qənaətləndirici fikir hesab etmək olarmı? Əlbəttə, yox!

Doğrudur, divan şeir toplusudur, lakin necə topludur? Hər cür şeir yığımına - toplusuna "divan" demək olarmı? Şeirlər kitabı nəşr olunan hər hansı şairi divan müəllifi hesab etmək olarmı? Yox, olmaz! Klassik ədəbiyyatın nəzəri cəhətlərini əks etdirən mənbələrdən, məlum olan nümunələrdən aydınlaşır ki, divanın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Şagirdlərə həmin xüsusiyyətlər izah olunmalıdır. Ancaq bu zaman divanın mahiyyəti və divan müəllifinin istedadı, əməyi şagirdlərə məlum olar.

Hər hansı sənətkarın yaradıcılıq nümunələrinin divan təşkil etməsini başa düşmək üçün ən azı iki cəhəti nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Həmin xüsusiyyətlər divanı klassik ədəbiyyatın digər sahələrindən fərqləndirir. Bu xüsusiyyətləri şagirdlərə mənimsətmək isə o qədər də çətin deyil.

Şagirdlər ədəbi janrlar, klassik şeir şəkilləri haqqında müəyyən təsəvvürə malikdirlər. "Divan" anlayışının izahı klassik şeir şəkillərinə dair məktəblilərin təsəvvürünə əsaslanmalıdır. Divan tərtib edilir (adətən, əlyazması şəklində). Tərtibdə müəyyən ardıcılığın gözlənilməsi əsas şərt hesab olunmuşdur. Ardıcılıqda iki prinsip əsaslanmışdır: janra (lirik janr şəkilləri -müəlliflər) görə, ardıcılıq belə qəbul edilmişdir: tövhid, münacat, nət, qəsidələr, qəzəllər, tərəcibəndlər, tərkibəndlər, mürəbbələr, müxəmməslər, saqınamələr, maddeyi-tarixlər və s. Digər prinsip isə, əlifba prinsipidir. Əlifbanın nə olduğu da şagirdlərə

mələumdür. Ona görə də onlar bu prinsipin mahiyyətini başa düşməkdə çətinlik çəkməyəcəklər. Əsas məsələ onun müəllim tərəfindən düzgün izah olunmasıdır. Divan əsasən əruz vəznində yazılan şeirlərdən tərtib olunurdu və ərəb əlifbası əsas götürülürdü. Ərəb əlifbasında olan hərflər əhatə olunmalı və tərtibdə əlifba sırası gözənilməli idi.

Şeirlər qafiyəsinə, yaxud rədlərinə görə sıralanmalı, divanın bölmələrini təşkil etməlidir. (Bax: a) Словарь литературоведческих терминов (Москва -1974). b) Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (tərtib edən İ. Əziz Mirəhmədov, Bakı, 1988). Bu o deməkdir ki, əlifbada neçə hərf varsa (məsələn, orta əsrlərdə türkdilli xalqlar ərəb əlifbasından istifadə edirdilər, bu əlifbada 28 hərf var), onun hər birinin son hərfi ilə tamamlandıran qafiyəsi, yaxud rədiffi olmalıdır. Fikir aydınlığı üçün Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan dilində olan divanından bəzi nümunələrə nəzər salmaq olar. Mələumdür ki, ərəb əlifbasında ilk hərf a(əlif), son hərf isə "i"dir. Şairin bu əlifbaya daxil olan hərflərin hər birilə qafiyəsi olan (qurtaran) onlarla şeiri gəlib bizə çatmışdır.

Məsələn: **"Qəd ənərəl-eşqə-lil-üşşaqi minhacəl hüda**
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida" beyti ilə başlayan qəzəlinin bütün misralarında qafiyə təşkil edən sözlər (*hüda, iqtida, səda, gəda, cüda, xuda, maəda, ibtida*) "a" hərfi ilə tamamlanır. Beləcə "a" ilə qurtaran onlarla qəzəl verildikdən sonra əlifbada növbəti sıranı tutan "b" hərfi ilə tamamlanan qafiyəli şeirlər verilir. Məsələn,

"Kuhkən Şirinə öz nəqşin çəkib vermiş firib,
Gör nə cahildir, yonar daşdan öziçün bir rəqib"
beyti ilə başlayan qəzəldəki misralarda "b" hərfi ilə tamamlanan sözlər (*firib, rəqib, nəсіб, qərib, təbib, əndəlib, şəkib, həbib*) qafiyə təşkil edir.

Yaxud, ərəb əlifbasının son hərfi olan "i" ilə tamamlanan qafiyəli (rədiffli)

"Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni"
qəzəldəki misralar *"lal eylər məni", "xəyal eylər məni" "payımal eylər məni", "vüsəl eylər məni", "mühal eylər məni", "aşüftəhal eylər məni", "xəttü xal eylər məni", "əhli-kəmal eylər məni"* ifadələri ilə tamamlanır.

Göründüyü kimi, klassik ədəbiyyatda "divan" tərtib etmək ciddi prinsiplərə əsaslanmışdır. Bu prinsiplər klassik poeziyada görkəmli sənətkarlar üçün, demək olar ki, sınaq meyarı olmuş və divan yaratmaq ənənə şəklini almışdır.

Klassik ədəbiyyat nümunələrinin öyrədilməsi barədə danışarkən rəqəmlərin və ərəb əlifbasında hər bir hərfin ifadə etdiyi say haqqında məlumat verərək şagirdlərdə müəyyən təsəvvür yaratmağın faydalılığını da qeyd etmək lazım gəlir. Qeyd olunduğu kimi bunlar türkdilli xalqların ədəbiyyatları üçün ümumi cəhətdir. Digər türkdilli xalqların gəncliyi kimi Azərbaycan gəncliyi də klassik ədəbiyyatımızın xüsusiyyəti barədə lazımı təsəvvürə malik olmalıdır. Klassik ədəbi nümunələrdə izahı zərurət kimi qarşıya çıxan misra və beytlər, anlayışlar bunu tələb edir. Nümunə kimi məktəbdə bir fakta nəzər salmaq kifayətdir: X sinifdə M. Füzulinin yaradıcılıq nümunələri üzərində iş aparılarkən şagirdlərə təlim materialı kimi təqdim edilən qəzəlin

"Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?"

Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?"

beytini (eləcə də bütövlükdə qəzəli) əzbər söyləyirlər, lakin qəzəli əzbər söyləyir "nəyə görə şair "fələk" yox, "fələklər" deyir? sualı qarşısında qoyduqda qənaətləndirici cavab alınmır. Bununla əlaqədar izah tələb olunur.

Yaxud: Ə. Xaqani "Töhfətül-İraqeyn" əsərində Əmisi Kafiyəddin Ömərini tərifinə həsr olunmuş hissədə deyir:

"Yarımcə sübutla eylədi bir-bir

Quranın yüz on dörd sirrini təbir.

Çox asan yol ilə o mahir insan,

Etdi "bir", "iki", "üç", "dörd", "beş"i bəyan

Sonra dörd kitaba saldıqda nəzər,

Verdi dörd əsasdan ətraflı xəbər..."

Şair başqa bir şeirində yenə də deyir:

... Üç əsas hərf ilə anladı məna.

"Beş" nədir, "dörd" nədir, "üç", "iki", "bir" nə.

Klassik ədəbiyyatımızda belə nümunələrin sayı istənilən qədərdir. Belə nümunələr şagirdlərin nəzərinə aşağıdakı kimi məlumat çatdırmağı tələb edir:

Orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi xalqlarının ədəbiyyatlarında 1-9 rəqəmlərinin hər biri müəyyən olmuş, sabitləşərək, demək olar ki, rəmzi məna kəsb etmişdir:

1 (bir) - Allah;

2 (iki) - iki dünya;

3 (üç) - varlıq: cəmədat, nəbatat, heyvanat;

4 (dörd) - **dörd ünsür**: su, od, torpaq, hava; yaxud **dörd müqəddəs kitab**: Zəbur, Tövrat, İncil, Quran;

5 (beş) - **beş duyğu üzvü**: görmə duyğusu, eşitmə duyğusu, iybilmə duyğusu, dadılmə duyğusu, lamisə (toxunma) duyğusu;

6 (altı) - **altı tərəf**: sağ, sol, ön, arxa, aşağı, yuxarı;

7 (yeddi) - **yerin yeddi qatı** (təbəqəsi);

8 (səkkiz) - **cənnətin (bəhiştin) səkkiz qapısı**;

9 (doqquz) - göyün doqquz qatı (doqquz fələk). (Doqquzuncu fələk allahın məkanı - oturduğu yerdir).

İstər Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, istərsə də özbək, qazax, türk və digər türkdilli xalqların ədəbiyyatında, xüsusilə poeziyada bu rəmzi rəqəmlərə istənilən qədər nümunə vermək olar. Belə şeirlər də divan yaradan şairlərin divanında toplanır. Deməli, divanın xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti çəkir.

Klassik ədəbiyyatın xüsusiyyətlərindən danışarkən bir mühüm cəhət də şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır: göstərilən rəqəmlərin hər birinin müəyyən mənası olduğu kimi, ərəb əlifbasında hər bir hərf də müəyyən say bildirir, əgər demək mümkündürsə, hər hərfin öz qiyməti var. Klassik ədəbiyyatda buna əbcəd deyilir ki, sənətkarlar bununla görkəmli şəxsiyyətlərin təvəllüd tarixini, vəfat etdiyi vaxtı bildirir, hər hansı əsərin yazıldığı ili göstərir. Əbcəd hesabını bilmək bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir.

Əbcəd hesabını bilmək üçün ərəb əlifbasında olan 28 hərfin hər birinin qiymətini - hansı sayı - ədədi yadda saxlamaq lazımdır? Bu məqalədə hərfələrin hamısının ifadə etdiyi sayı göstərməyi artıq hesab edirik, mənbələrdə var. Nümunə kimi demək olar: a = 1, b = 2, c = 3, d = 4, h = 5, v = 6, z = 7 və i.a.

Klassik dövrlə əlaqədar tarixi hadisələrin vaxtını düzgün müəyyənləşdirmək işində əbcəd hesabı mühüm rola malikdir. Məsələn, ədəbiyyat tarixində Nizami Gəncəvinin əsərlərinin yazılma tarixi haqqında məlumat verildikdə, şairin "Leyli və Məcnun" əsərini 1188-ci ildə yazdığı deyilir. Əgər əldə müəyyən dəqiq məlumat olmasa, əlbəttə, 1000 il bundan əvvəl nələ baş verdiyi haqqında düzgün fikir yürütmək çətin olar. Həqiqətən də belədir, dəqiq məlumat olmadıqda, ehtimal əsas götürülür, subyektiv fikirlər meydana çıxır. "Leyli və Məcnun" əsərinin yazılma tarixinə gəldikdə subyektiv fikrə, mübahisəyə yer qalmır, çünki şair özü poemanın əvvəlində əbcəd hesabı ilə əsərin yazılma tarixi, həcmi, bitib başa çatma müddəti haqqında məlumat verir. Bu poema haqqında söhbət açarkən şagirdlərin diqqəti poemada "Kitabın yazılmasının səbəbi" hissəsinin sonundakı misralara yönəldilərək izah edilməlidir:

*Dörd min beytdən də çoxdur bu dastan
Dörd aydan az vaxta yazmışam, inan!
Əgər başqa işlər olsaydı haram,
Bu, on dörd gecəyə olardı tamam.
Bu azad gəlini görən şad olsun,
Ona abad deyən qoy abad olsun.
S.F.D. ili idi, rəcəbin sonu,
Çox gözəl şəkildə bəzədim onu...*

Göründüyü kimi, şair ərəb əlifbasında olan üç hərfə - əbcəd hesabı ilə əsərin yazılıb tamamlanma (çox gözəl şəkildə bəzədim onu - yəni bitirdim) ilini (hətta ayını da) deyir.

Ərəb əlifbasında "S" hərfi - 500, "F" hərfi - 80, "D" hərfi isə 4-ə bərabərdir. Bunları topladıqda: $500 + 80 + 4 = 584$. Deməli, Nizami "Leyli və Məcnun" poemasını hicri tarixi ilə 584-cü ildə yazmışdır. Bunu miladi tarixə çevirdikdə 1188 alınır.

Məhəmməd Füzuli isə "Leyli və Məcnun" poemasının sonunda yazır:

*... Ol dəm ki, bu nüsxə oldu mərqum
"Leyli və Məcnun" adı ilə mövsüm
İzharə gəlible rümuzi - vəhdət
Vəhdətdə tamam olub hekayət,
Tarixinə düşdülər müvafiq:
Bir olmaq ilə ol iki aşiq.*

Misralardan göründüyü kimi, şair verilən parçanın son beytində əsərin yazılma tarixini rəqəmlə deyil, sözlə çox aydın şəkildə göstərir: Bunu rəqəmlə göstərmək üçün "aşeq" (aşiq sözü ərəb əlifbası ilə aşeq yazılır və "e" yazıda ifadəsini tapmır) sözündə olan hərfələrin - a - ş - q) bildirdiyi sayı xatırlayıb toplamaq lazım gəlir. Məsələn, belə: ayn ("eşq" sözü aynla yazılır) $70 + ş, 300 + q, 100 + a1 = 471$. iki aşeq: $471 + 471 = 942 + 1 = 943$.

Deməli, Məhəmməd Füzuli "Leyli və Məcnun" poemasını hicri tarixi ilə 943-cü ildə yazmışdır. Bunu miladi tarixə çevirdikdə 1537 alınır.

Klassik ədəbiyyatda əbcədi bilməyin vacib olduğunu dərk etmək üçün M. Füzulinin bir rübaisini də nəzərə çatdırmağı lazım bilirik:

*Əgər əhl adamsan, taleə inan,
Riza mühitindən çıxma heç zaman
Anla ki, rizanın min bir ədədi
Alınmış allahın min bir adından.*

Göründüyü kimi, şair insanlara allah yolundan - razılıq olmadan (dinə, şəriətə, allah yoluna uyğun olmayan) bir iş görməməyi tövsiyə edir, pis əməldən çəkindirir. Razılıq mənasını bildiren "riza" sözündə allahın adı ifadə olunduğunu bildirir: $r = 100, z = 900, a = 1$.

$Rza^1 = 1001$ - allahın adı.

Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyat nümunələrinin izahına son dərəcə məsuliyyətlə yanaşılmalıdır. Belə faktlarla rastlaşdıqda nümunədə göstərilən bu cür təhlildən yan keçilməməli, şagirdlərin anlaq səviyyəsinə uyğun izah olunmalıdır. Buna görə də müəllimlər "divan ədəbiyyatı"na olan laqeyd münasibətdən əl çəkməli, ona yeni yanaşma ilə münasibət göstərməlidirlər.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TARİXİ MƏLUMATLARDAN İSTİFADƏ

Fərrux HƏSƏNOV,
AMİ-nin Azərbaycan dili və ədəbiyyatın
tədrisi metodikası kafedrasının müdiri,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Natəvan NAXÇIVANLI,
AMİ-nin Pedaqoji kadrlara metodik xidmət
kabinetinin metodisti

Azərbaycan dilinə marağın artırılması və dil hadisələrinə şagirdlərdə həssas münasibət hissi yaradılması müasir məktəbin qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Dilə həssas münasibət tərbiyə etmək üçün elə faktların psixoloji təbiətini açmaq lazımdır ki, bunlar ana dilinin öyrənilməsi işinə kömək etsin, şagirdlərin düzgün yazı verdişlərini və lüğət çitiatını inkişaf etdirdsin. Şagirdlər sözlərin dil vahidi olduğunu, onun (dil) kommunikativ funksiyasını, ayrı-ayrı sözlərin semantik-morfoloji xüsusiyyətlərini, leksik, qrammatik və etimoloji mənasını bu faktların köməyi ilə aydın dərk etsinlər.

İstər Azərbaycan dili, istərsə də ədəbiyyat (bədi əsərlərin dili üzərində iş zamanı) fənlərinin tədrisi prosesində anlaşılmaz sözləri şagirdlərin məndə hiss etmələrinə, onların mənasını öz təşəbbüsünə görə yoxlamalarına, izahını müəllimdən tələb etmələrinə nail olmaq lazımdır.

Bunun üçün hər bir mövzu və yaxud bəhsin tədrisi, ədəbi əsərlərin linqvistik təhlili prosesində şagirdlərin qarşısında problem suallar qoyulmalı, onların diqqəti elə faktlara cəlb edilməlidir ki, həqiqətən də, bu faktların izahı maraqlı olsun və şagirdlərin axtarışlar aparıb, müəyyən məntiqi nəticəyə gəlmələrinə şərait yaratsın.

Məktəb təcrübəsi və müşahidələr göstərir ki, qabaqcıl müəllimlər şagirdlərdə dil hadisələrinə həssas münasibət və maraq hissi tərbiyə etməkdə müxtəlif iş priyomlarından istifadə edirlər. Bunlardan bəzilərini izah etməyə çalışaq:

1. Qrammatik terminlərin mənşəyinə görə mənasını açmaqla.

Məsələn: V-IX sinif şagirdləri dil dərslərində **fonetika**, **leksikologiya**, **morfologiya**, **isim**, **fel**, **mübtəda** və s. kiim terminlərlə tez-tez qarşılaşır, bunların ifadə etdikləri qrammatik mənalara, tərifinə aid müvafiq biliklər əldə

edirlər. Lakin müşahidələr göstərir ki, onlar bu kimi terminlərin leksik mənasını (semantikasını), hansı dildən alındığı və vaxtla həmin dildə hansı mənada işləndiyini bilmirlər. Halbuki Azərbaycan dilində hər bir bəhslə əlaqədar işlədilən terminlərin etimoloji mənasına şagirdlərin diqqətini cəlb etmək təlim materialının daha mükəmməl dərk olunmasında, mənimsəmə prosesinin intensivləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qabaqcıl müəllimlər buna dərdsə, yeri gəldikcə, qısa kommentariyalar verməklə nail olurlar. Məsələn, onlar izah edirlər ki, *fonetika* sözü yunan mənşəli olub, iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *fone* - səs, *tikos* - elm, səsə məxsus elm deməkdir; *morfologiya* sözü də eyni dildən alınma olub *morfe* (forma) və *loqos* (elm) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir; *isim* ərəbcə *esm* sözündədir, *şey* və onun cəmi olan *əşya* (əşyalara verilən ad) mənasını bildirir; *fel* və *mübtəda* sözləri də mənşəyinə görə ərəb dilindən alınmışdır: *fel* - əməl, iş; *mübtəda* - isə baş, başlanğıc mənalərini ifadə edir.

2. Etimoloji təhlil vasitəsilə.

Təcrübə göstərir ki, yazılış ümumi qaydalarla müəyyənləşməyən **oktyabr**, **kolleksiya**, **maşinist**, **parovoz**, **teplovoz**, **paroxod** və s. kimi sözlərin düzgün tələffüzü və yazılışını şagirdlərə möhkəm mənimsətməkdə və intensivləşdirməyi təmin etməkdə, digər metodik priyomlarla yanaşı, etimoloji təhlildən istifadə etmək də yaxşı nəticə verir. Konkret nümunələrə diqqət yetirək:

Oktyabr sözü mənşəyinə görə qədim Romada ilin səkkizinci

ayına verilən addan - "*Oktober*" sözündən əmələ gəlmişdir. *Oktober* - *okto* sözündən olub "*səkkiz*" deməkdir. Bu söz rus dilinə keçərkən onun "*ober*" hissəsi "*yabr*" deyilmiş və yazılmışdır. Deməli, *oktyabr* sözünün kökü "*okto*" olduğu üçün onu "*q*" ilə yazmaq səhvdir.

"*Kolleksiya*" mənşəyinə görə latın sözüdür. Mənası "*yığmaq*", "*yığılmaq*" deməkdir. Hər hansı cəmiyyətin əşyalarının toplanması "*kolleksiya*" adlanır. "*Kollektiv*" sözü də buradan əmələ gəlmişdir.

"*Maşinist*" mənşəyinə görə rus dilindən alınma sözdür. Bu sözün kökü rus dilində "*maşina*"dır. Bizim dilimizdə fonetik dəyişikliyi uğrayaraq "*maşın*" şəklində işlədilir. *Maşinist* sözü isə dilimizə məhz rus dilində işlədilən formasında keçmişdir; müvafiq variantları ilə əvəz olunmur.

"*Teplovoz*" və "*elektrovoz*" sözləri əslində "*parovoz*" sözünə oxşardır. Bu sözlər də mənşəyinə görə rus dilindən alınmadır. Onlar iki mənalı hissədən ibarətdir: *par* - buxar, buğ; *teplo* - isti; *elektro* - elektrik, *vozit* - aparmaq deməkdir. *Parovoz* isə buxarla hərəkətə gətirilən (maşın) deməkdir; XIX əsrin başlanğıcında İngiltərədə R.Trevnik, U.Xedli və başqaları tərəfindən ixtira edilmiş və sonralar C.Stevenson tərəfindən müəyyən qədər təkmilləşdirilmişdir. Bu söz (*parovoz*) vaxtla daha çox işlək olmasına baxmayaraq, indi dilimizdən tədricən çıxmaq (arxaikləşmək) üzrədir. Çünki bu buxar maşının yerini istilik (yanacaq) və elektrikle hərəkətə gətirilən *teplovoz* və *elektrovoz* əvəz etmişdir.

Dil dərslərində etimoloji təhlildən istifadə imkanlarından biri də **paronimlər** üzərində müvafiq iş aparılması ilə bağlıdır. Müşahidələr göstərmişdir ki, şagirdlər həm mənə, həm də formaca yaxın sözlərdən bir çoxunun düzgün yazılışına aid vərdişlərə çətin yiyələnirlər. Müəyyən edilmişdir ki, bunun başlıca səbəblərindən biri həmin söz və ifadələrin mənasını şagirdlərin ya heç, ya da dəqiq bilmədiklərindən irəli gəlir. Bu isə ən çox onunla bağlıdır ki, belə sözlərdən bir qisminin mənə və formasındakı fərqi öyrətməkdə müqayisədən az istifadə olunur və bu zaman onların mənşəyi haqqında müvafiq məlumat verilməsi priyomundan istifadə isə tamamilə unudulur. Halbuki belə məlumatlara ciddi ehtiyac duyulur; bunlar mənimsəməni xeyli intensivləşdirməyə kömək göstərir. Paronimlərin mənə və yazılışca mənimsənilməsi, nitqdə bunlardan düzgün istifadə edilməsi ilə əlaqədar vərdişlərin formalaşması adətən uzun sürən bir prosesə çevrilir. Bunun səbəbi isə çox zaman həmin prosesi intensivləşdirmək imkanından səmərəli istifadə olunmamasından irəli gəlir. Belə imkanlardan biri paronim sözlər cərgəsindəki müvafiq sözün etimoloji təhlilini aparmaqdır. Təcrübələr göstərir ki, bu işin nəticəsi olaraq həmin sözlərdən bu və ya digəri şagirdlərə tam aydın olduqda onlar öyrənilən paronimlərə dair tam diferensiallaşmış biliyə yiyələne bilirlər.

Bütün bunları nəzərə alaraq paronimlərə aid şagirdlərdə müvafiq bacarıqlar yaratmaq və bu bacarıqların davamlılığını təmin etmək üçün aşağıdakı priyomlar-

12

dan istifadə təcrübədə sınaqdan keçirildi.

Məktəblərdən birində (humanitar təmayüllü internat məktəbdə) V sinifdə dərslük üzrə öyrənilmiş aşağıdakı yazılış çətin sözləri cümlələrdə işlətmək şagirdlərə təklif edildi: **mərhum** - **məhrum**, **mətin** - **mətn**, **süfrə** - **sürfə**, **əsir**-**əsr**.

Şagirdlərin əksəriyyəti verilmiş sözlərə aid cümlələr qurmaqda və onların ilkin (mənsəyinə görə) mənalarını aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkdilər.

Eyni sinifdə ikinci bir təcrübə apardıq. Bu dəfə həmin paronimlər şagirdlərə cümlə daxilində verildi. Cümlələr (mətn) aşağıdakılardan ibarət idi:

1) Bu gün gözəməyə getməkdən **məhrum** olduq. 2) Xalq şairi **mərhum** Səməd Vurğun təbiət aşiqi idi. 3) Dənizdə işləmək üçün **mətin**, iradəli gənclər lazımdır. 4) **Mətn** oxunub qurtardıqdan sonra, şagirdlər ifadəni yazmağa başladılar.

5) Stola çıxmaq üçün

Süfrə danıb zatını,

Tərcümeyi-halında

Süfrə yazdı adını. (H.Ziya)

Bu dəfə şagirdlər mətn daxilində verilmiş eyni paronimlərin mənasını təxmini de olsa, izah edə bildilər; məsələn, **məhrum** - gədə bilməmək, qalmaq; **mətin** - cəsarətli, igid, bacarıqlı; **mətn** - ifadə yazmaq üçün nəzərdə tutulan material. *Süfrə* və *süfrə* sözlərini isə onlar eyni bir mənada - stolun üstünə salınan örtük mənasında işlədiyini söylədilər.

Axırda müəllim şagirdlərin cavablarını ümumiləşdirərək aşağıdakı izahatı verdi:

Mərhum, *məhrum*, *mətin*, *mətn*, *süfrə*, *süfrə* və s. kimi sözlər ərəb

dilindən alınma söhlərdir. Ərəblər rəhmətə getmiş adama mərhum; əli hər şeydən çıxmış, sonsuz, bədbəxt, yazıq adama *məhrum*; sözümdən, fikrindən dönməyən, hər şeyə davamlı olan adama *mətin* (adam) deyirlər. *Mətn* sözü ərəb dilində iki mənada: həm "kürek", "arxa", həm də "tekst - mətn" mənasında işlənir. Lakin biz bu sözü ikinci mənada işlədir və başa düşürük.

Süfrə və *süfrə* sözləri də ərəb dilindən alınmadır; *süfrə* ərəbcə "öskürək", "ağac qurdu"; *süfrə* - "süfrə" sözü isə "sarılıq", "solğunluq" mənasını bildirir. Lakin müasir ədəbi dilimizdə işlənən *süfrə* və *süfrə* sözləri indi ilk mənbədəki kimi deyil, tamamilə başqa mənalarda işlənir. Bu sözlərdən əvvəlincisi, yəni *süfrə* sözü (ərəb dilində süfrət kimi işlənən bu söz, çox güman ki, sonralardan "t" samitinin düşməsi nəticəsində süfrə şəklində formalaşmışdır) indi heç də ilkin mənasında olduğu kimi deyil, "yemək zamanı stola və ya yerə salınan örtük" mənasında işlənir. *Süfrə* sözünün mənəsi isə, yəqin ki, sizə təbiət dərslərindən tanışdır.

Burada müəllim fənlərarası əlaqəyə istinad edərək "Zoologiya" dərsliyindən (onu əvvəlcədən sinif gətirir) müvafiq parçanı şagirdlərdən birinə oxutdurur:

- "Yazda su hövzələrinin üstünü tutmuş buz qatı ərədikdə dişi üzər böcək yumurtaqoyanı ilə su bitkilərini və yarpaqları deşib onların içərisinə uzunsov yumurtalar qoyur. 10-30 gün keçdikdən sonra bu yumurtaların hər birindən yetkin böcəyə oxşayan *süfrə* çıxır".

3. Sorğu ədəbiyyatından (lüğətdən) istifadə vasitəsilə.

Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər istər dil, istərsə də ədəbiyyatın tədrisi zamanı dərslərdəki bəzi alınma sözlərin mənasını başa düşmədiklərindən bir sıra çalışmaları (məsələn, V sinif "Azərbaycan dili" dərsliyindəki (Ə.Əfəndizadə, N.Xudiyev, Ə.Abbasov, H.Əsgərov. Azərbaycan dili, V sinif üçün dərslik, Bakı 2003.) 203, 225, 230, 231, 247, 248, 250 və s.) düzgün yerinə yetirməkdə, eləcə də bədii əsərlərin linqvistik təhlilində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün şagirdlərə sorğu ədəbiyyatından müstəqil istifadə bacarıqları aşılanması mühüm şərtlərdəndir. Buna nail olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, şagirdləri sorğu ədəbiyyatından istifadə ilə əlaqədar xüsusi çalışmaları üzərində işlətmək lazımdır.

Müvafiq tarixi məlumatların əldə edilməsində şagirdləri aşağıdakı tip çalışmaları üzərində işlətmək təcrübədə yaxşı nəticə verir.

Çalışma 1. Verilmiş cümlələrdə qara hərflərlə fərqləndirilmiş alınma sözlərin mənşəyi və mənasını dərslinin arxasındakı izahlı lüğətdən tapıb yazın:

1. **Qalibyyət** həmişə sülhə tərəfdar olanlarındır. 2. İnsanda gərək ağıl, **qabiliyyət** olsun. 3. Rəşad yalnız yaxşı oxumaqla deyil, öz **ədəbi** və intizamı ilə də başqa uşaqlardan seçilirdi. 4. Həyatda yalnız o şəxslərin adı **əbədi** yaşayır ki, onlar özlərindən sonra müəyyən iz qoyub gedirlər. 5. Həkim uşağı diqqətlə **müayinə** etdi. 6. Atam firmada **mühasib** işləyir. **Çalışma 2.** Aşağıdakı sözləri cümlələrdə işlədin və mənasını "Ərəb və fars sözləri lüğəti"ndən tapıb öyrənin:

13

Sözlər: **qədəm, qiyam, la-qeyd, mahir, rəis, şəfa.**

Bu iş priyomundan yalnız Azərbaycan dili dərslərində deyil, ədəbiyyatın tədrisində də istifadə edilə bilər. Məsələn: V sinfin ədəbiyyat dərslərində (B.Abdulla, S.Rüstəmbəyli, S.Hüseynli. Ədəbiyyat, V sinif üçün dərslik, Bakı, 2003) M.Ə.Sabirin "Cütü" şeirinin ifadəli oxusu və təhlili zamanı şagirdlər **cahan, səy, qeyrət, zəhmət, ayal, rahat, hasil** kimi alınma sözlərlə qarşılaşırlar. Təcrübə göstərir ki, onlar bu sözlərdən bəzilərinin mənasını təxmini başa düşsələr də, mənşəyinə görə hansı dildən alındığını bilmirlər. Ona görə də müəllim şeirdəki çətin anlaşılan, mənası dərslikdə izah edilməyən sözləri seçib, mənalarnı "Ərəb və fars sözləri lüğəti" (Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı-1967) kitabından öyrənməyi tapşıra bilər.

Lüğət üzrə iş üçün seçilən sözlər həcmcə çox olmamalı, həmin sözlərin mənalarnın bütün təfərrüatı ilə, geniş şəkildə izahı şagirdlərdən tələb edilməməlidir. Məsələn, deyək ki, müəllim dilimizdə çox işlək olan *Vaqif* sözünün mənasını lüğətdən tapmağı şagirdlərə tapşırıq. "Ərəb və fars sözləri lüğəti"ndə həmin sözün ərəb dilində dörd mənada: 1) duran, ayaq üstə duran; 2) bir şeydən yaxşı xəbərdar olan; 3) gözüaçıq, məlumatlı; 4) vəqf edən, ianə verən, xeyriyyəçi mənalarnında işləndiyi göstərilir. Lakin biz *Vaqif* sözünü yalnız bir mənada - "hər şeydən xəbərdar olan", "məlumatlı adam" mənasında başa düşürük. Ona görə də lüğətdən *Vaqif* sözünün bütün mənalarnı deyil, əsas mənası seçilməlidir.

Təcrübə göstərir ki, bu cür çoxmənalı alınma sözlərin lazımı mənasını lüğətdən seçib öyrənməyi şagirdlərdən tələb etmək bir sıra hallarda o qədər də effektiv olmur. Buna görə belə sözlərin mənası haqqında yalnız müəllimin məlumat verməsi münasib hesab edilməlidir.

4. Dərsdə problemlı vəziyyət yaratmaqla.

Fonetika üzrə proqram materialları sırasında iki və çoxhecalı sözlərin sonundakı *q, k* samitinin *ğ, y* samitlərinə keçməsi qaydasına xüsusi mövzu ayrılmışdır. Dərslikdəki nəzəri materialda göstərilir ki, son səsi *q* və *k* ilə bitən çoxhecalı sözlərin sonundakı *q* və *k* hərfləri tələffüzdə [x], [ğ] və [y], [x'] kimi deyilir, *q* samiti iki sait arasına düşdükdə *ğ* səsinə, *k* isə *y* səsinə çevrilir. Lakin məlum olduğı kimi, dilimizdəki sonu *q* və *k* ilə bitən *üfüq, şafəq, müstəntiq, əmlak, iştirak* və s. kimi bir qrup sözlərin tələffüzü və yazılışı bu qaydaya tabe olmur. Təlim prosesində bu ziddiyyətə şagirdlərin diqqətini cəlb etmək lazımdır. Bu məqsədlə onları aşağıdakı çalışma üzərində işlətmək məqsədəuyğundur:

Verilmiş sözlərə ismin yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkillərini irtirib yazın:

Otaq, bayraq, çiçək, külək, üfüq, müstəntiq, əmlak, şərik

Şagirdlər verilmiş çalışmanı yerinə yetirdikdən sonra onlar (şagirdlər) görürlər ki, əvvəlincilərlə sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda *q* və *k* samitləri *ğ* və *y* samitlərinə keçir, lakin sonrakı sözlərin yazılışında belə bir dəyişiklik baş vermir. Müəllim yaranmış problemlı həll etmək üçün qısa tarixi kommentariya verərək

şagirdlərə bir daha xatırladır ki, Azərbaycan dilinə bir sıra dillərdən müxtəlif sözlər daxil olmuşdur. Dilimizdə bu gün də işlək olan *müstəntiq, şərq, şafəq, üfüq, əmlak, iştirak, malik* və s. ərəb dilindən alınma sözlərdir. Bunların sonunda *q* və *k* samitləri *ğ* və *y* samitlərinə keçmir.

5. Linqvistik miniatürlər vasitəsilə.

Dərslikdəki müəyyən bölmə, yaxud mövzu ilə əlaqədar şagirdlərə məlum olmayan dil faktlarına aid suallar (məsələn: Dil necə yaranmışdır? Dil nədir? Sən harada yaşayırsan? Coğrafi adlar necə yaranmışdır və s.), kiçik hekayə və nağıl xarakterli söhbətlərlə də dil dərslərinin maraqlı qurulmasına nail olmaq mümkündür. Məsələn: VI sinifdə sual əvəzlilərinə dair şagirdlərə müəyyən məlumat verildikdən sonra təkrara ayrılmış vaxtın son 5-10 dəqiqəsini həmin əvəzlilərin tarixini öyrənməyə həsr etmək faydalı olar. Söhbəti aşağıdakı məzmununda aparmaq mümkündür.

Sual əvəzlilərinin "həyatından".

Bir dəfə sual əvəzliləri arasında mübahisə düşdü. **Hansı** əvəzliyi inandırmağa çalışdı ki, öz yoldaşlarından fərqli olaraq ta qədimdən indiyə qədər onda heç bir dəyişiklik olmamışdır. Yoldaşlarının sirtindən xəbərdar olan **necə** sual əvəzliyi axırda onların dalaşacağından qorxub, mübahisəni kəsmək məqsədilə dedi:

- Görürəm ki, siz tarixi keçmişinizi yaxşı bilmədiyinizdən hələ çox dava-dalaş salacaqsınız. Lakin mənə diqqətlə qulaq assanız, hər biriniz özünüzü keçmişinizə görə yaxşı tanıyaraq, bir daha mübahisə etməzsiz.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının, M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin dilinə nəzər yetirsəniz görərsiniz ki, bizim hamımız tarixən müasir formamızdan fərqli şəkildə işlənməmişik. Nümunələrə diqqət edək:

1) **Qanğın**ıza yaxınlaşsalar, Qazan xatını **qanğın**ızdır, qırx yerdən avaz verərsiniz.

2) **Qanda** kim əzm etsə mərsümü məvacib istəməz.

Qansı mülkü tutsa, dəyməz kim-səyə şüri-şəri.

3) Billah **netə** biqərar olubsan, Aşüfteyi-ruzigar olubsan?

4) **Qanğı** sözə etiqadım olsun, Sənə necə etimadım olsun.

5) **Nəyçün** sənə tənə edə bədgü? Namusuna layiq işmidir bu?

Gördüyünüz kimi, 1, 2 və 4-cü nümunələrdə **hansı** sual əvəzliyi ilk yazılı abidələrimiz və klassik əsərlərin dilində **qanğı** və **qansı** formasında, **nə üçün** sual əvəzliyi isə **nəyçün** şəklində bitişik yazılmışdır. Mənim isə susmağuma səbəb **netə** şəklində işlənməyimidir. Əslinə qalsa, məndə bir səs (t > c) dəyişməsi olduğundan **gərək** sizdən çox səs-küy qaldıra idim.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində dillə əlaqədar tarixi faktlar haqqında şagirdlərə yeri gəldikcə müəllimin müvafiq məlumatlar verməsi dərs materialının şüurlu mənimsənilməsinə kömək edir, onların dilə dair biliklərinin dərinləşməsinə müəyyən rol oynayır. Eyni zamanda şagirdlərdə dil hadisələrinə həssas münasibət tərbiyə edir, dili öyrənməyə maraqlı və məhəbbət hissini artırır; yuxarı siniflərdə tədris olunan klassik əsərlərin dilinin asan mənimsənilməsinə təsir göstərir.

NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ SƏNƏTKARLIQ MƏSƏLƏLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Ədəbiyyat təliminin hər iki mərhələsində - həm aşağı, həm də yuxarı siniflərdə yazıçı sənətkarlığının öyrədilməsi tələbi metodik araşdırmalarda dönə-dönə xatırladılan mühüm məsələlərdəndir. Bunun həyata keçirilməsi yolları da işıqlandırılmışdır. Türk dünyasının görkəmli alimi, tanınmış filoloq **Tofiq Hacıyev**, mərhum **Dursun Məmmədov** dil sənətkarlığının məktəbdə öyrədilməsi barədə tədqiqat əsərləri çap etdirmişlər.

Mərhum **Camal Əhmədovun** ayrıca araşdırmasında bədii əsərlərin forma xüsusiyyətlərinin və dil sənətkarlığının mənimsədiməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Ümumiyyətlə elmi-metodik ədəbiyyatımızda dil sənətkarlığının araşdırılması və öyrədilməsi yolları diqqəti çox çəkmişdir.

"Yazıçı sənətkarlığı", aydındır ki, geniş anlayışdır, komponentlərinin zənginliyi ilə seçilir. Bu anlayışa daxil olan elementlərin aşağı siniflərdən başlayaraq hansı ardıcılıqla, hansı həcmdə və məzmununda öyrədilməsi metodikanı ciddi düşündürən qayğılardan olmalıdır. Və unudulmamalıdır ki, "hər hansı bir əsərin təhlilində ideyanı, süjeti dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri ilə kompleks şə-

kildə daha təsirli çatdırmaq mümkündür. Bədii əsərin tədrisində ancaq məzmun, çıpaq sosioloji söhbət, olsa-olsa, kəmiyyət göstəricisidir. Təbii ki, bədii məzmun bədiiyi təmin edən elementlərin təhlili ilə açılmalıdır. Bu halda əsərin bədii keyfiyyəti, estetik məziyyəti aşkar olur. Bu halda əsər oxucu - məktəblinin yalnız yaddaşına yox, həm də duyğularına hopur; duyularaq, yaşana-yaşana dərk olunan əsər ya gec unudulur, ya da heç unudulmur. Bu da məlum məsələdir ki, bədii detalların sərhəti məktəbliyə bədii zövq aşılayır, onda yüksək estetik səviyyə hazırlayır". (*Tofiq Hacıyev*).

Beşinci sinifdən - ədəbiyyatın bir təlim fənni kimi tədrisinə başlanandan yazıçı sənətkarlığının müxtəlif elementlərinin öyrədilməsi diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Həmin elementlərdən üçü - **peyzaj sənətkarlığı, dil sənətkarlığı, ədəbi qəhrəmanın obrazının yaradılmasında təzahür edən sənətkarlıq**, bizzə, V sinif üçün daha vacibdir. Bunların mənimsədiməsi ilə bağlı iş təcrübəmdən bir nümunənin səciyyəvi məqamlarını xatırlatmağı məqsəduyğun sayıram.

Beşinci sinifdə tədris edilən "Buz heykəl"də klassik peyzaj

nümunəsinə rast gəlirik. Ən maraqlısı budur ki, yazıçı peyzaj əsərin ruhu, qayəsi ilə bağlamaqda böyük sənətkarlıq göstərmişdir. Həmin peyzajla əlaqədar aparılan işin bütün məqamlarında məsələnin bu tərəfinin başa düşülməsinə say göstərilmişdir.

Müəllim hekayədəki peyzajın əsərin əvvəlindəki təsvirlə məhdudlaşmadığını şagirdlərə başa salmalıdır; izah etməlidir ki, sərt qış gecəsinin amansız obrazı, mənzərəsi bütün hekayə boyu yaradılmışdır.

Əsərin başlanğıcındakı peyzaj çox yığcamdır: "Min doqquz yüz qırx birinci ilin qışı. Şaxtalı bir gecə. Elə bil canlı, cansız ətrafda nə varsa donub buz bağlamışdır, hava cingildəyir, isliq çalır, daş çatdayır, ağac çıqqıldayır, torpaq çatırdayır, nəfəs tıxanır, tikan kimi boğazda qalır, damarlarda qan donur".

Müəllim əsərin elə ilk oxunuşundaca bu rəqəmlə - tarixlə bəşəriyyət üçün böyük fəlakət mənbəyi olan ikinci dünya müharibəsinə işarə edildiyini nəzərə çarpdırmalıdır.

Sonrakı mərhələdə - peyzajın üzərində geniş iş aparılarkən bu kiçik təsvirdə yazıçının böyük uğur qazanmasının səbəbini ətraflı açıqlamalardır. Müəllim izah etməlidir ki, yazıçı həmin dəhşətli fəlakətin - müharibənin başladığı ili birinci xatırlatmaqla, ön plana çəkməklə sonrakı təsvirin - qış gecəsinin qorxunc simasının aydın təsəvvür edilməsinə nail olmuşdur. Müharibənin başlanma tarixini birçə cümlə sonra versəydi, yazıçı bu təsire nail ola bilməzdi.

İndiki halda insanlara ölüm, əzab-əziyyət gətirən müharibə yerindəcə xatırladılmış və qorxunc müharibənin şaxtılı bir gecəsindən söhbət açılmışdır. Deməli, müharibə... müharibə gecəsi, üstəlik şaxtılı gecə, hər şeyi donduran gecə... Bütün bunları çox təsirli çatdıran, ustalıqla seçilən sözlər, ölçülü-biçili cümlələr...

Qış gecəsinin təsviri kəlmə-kəlmə oxunduqca qəlbə qorxu, vahimə çökür, əgər yazıçı təkçə "Şaxtılı bir gecə" cümləsi ilə kifayətlənib şərqə qaçan ananın vəziyyətinin təsvirinə keçsəydi, bu qədər uğur qazanmazdı. Elə həmin cümlədən sonra şaxtanın şiddəti xeyli aydınlaşdırılır: "Elə bil canlı-cansız ətrafda nə varsa donub buz bağlamışdır". Lakin həmin qış gecəsi daha dəhşətlidir və bu dəhşət növbəti cümlə ilə xeyli konkretləşdirilir: "Hava cingildəyir, isliq çalır, daş çatdayır, ağac çıqqıldayır, torpaq çatırdayır, nəfəs tıxanır, tikan kimi boğazda qalır, damarlarda qan donur". Bu, gecənin təsvirindəki məntiqi ardıcılığın doğurduğu təsirdir, emosionallıqdır. Müəllimin zərgər dəqiqliyi ilə seçdiyi sözlər həmin təsiri, emosionallığı birə-beş artırır. Yazıçı üçüncü cümlədə ("Elə bil canlı-cansız, ətrafda nə varsa donub buz bağlamışdır") "hər şey" demir, "canlı-cansız" deyir. Bu məqamda "canlı-cansız" sözlərinin doğurduğu emosionallıq "hər şey" sözlərinin yarada biləcəyi təsir gücündən qat-qat artıqdır.

Həmin cümlədəki "donub" sözünə də diqqəti çəkmək vacibdir. Səriştəsiz mütaliəçiyə bu kəlmə artıq söz təsiri bağışlaya bilər. La-

kin əslində "donub" sözü həmin məqamda, həqiqətən, müstəsna əhəmiyyətlidir. Niyə?

Məsələ burasındadır ki, çox vaxt canlı danışq dilində həmin tip cümlələr "donmaq" kəlməsi olmadan da işlədilir, "Ətrafda nə varsa buz bağlamışdır".

Yazıçı "buz bağlamışdır" kəlməsindən əvvəl "donub" sözünü işlətməklə şaxtanın sərtliyinə diqqəti bir daha cəlb etmişdir. Lakin həssas sənətkar bununla kifayətlənməmişdir. Kifayətlənməyi məqbul saymamışdır. Bu gecənin dəhşətini artıran şiddətli soyuğun, şaxtanın amansızlığını, hissləri şahə qaldıran fikri ustalıqla sözlərin, tutarlı bədii rənglərin köməyi ilə daha qabarıq (hər cümlə sanki əvvəlkindən güclü səslənməklə, mətləbi dürist çatdırmaqla) ifadə etməyə çalışmışdır: "hava cingildəyir, isliq çalır, daş çatdayır, ağac çıqqıldayır, torpaq çatırdayır, nəfəs tuxanır, tikan kimi boğazda qalır, damarlarda qan donur".

Cümlədə səkkiz nitq parçası var. Bu nitq parçalarını ayrıca cümlə şəklində də işlətmək mümkündür, sadəcə olaraq vergülləri nöqtələrlə əvəz etmək kifayətdir.

Fikrini bu şəkildə ifadə etmək lə yazıçı nəyə nail olmuşdur?

İlk növbədə güclü emosionallığın baş qaldırmasına... Birinci parçanın oxusundan baş qaldıran həyəcan, gərginlik get-gedə artır, güclənir, sonda ən yüksək həddə çatır. Bu nitq parçalarının arasında vergüllərin qoyulması təsadüfi deyil, yazıçı həmin bitkin parçaları bilərəkdən müstəqil cümlələr şəklində verməmişdir, bu, onların oxusu prosesində yaranan həyəcanlı intonasiasıya xələl gətirərdi.

Bu sonuncu cümlənin sözlərinin seçilməsində də böyük ustalıq müşahidə edilir. Həmin səkkiz parçanın hər birinin ikinci tərəfinin doğurduğu güclü emosionallığa digər bir bədii vasitə ilə nail olmaq mümkün deyil. Havanın "cingildəməsi", isliq "çalınması" oxucunun üreyinə bir soyuqluq gətirir. Şaxtanın zərbindən daş çatdayır". Şaxta ətrafda nə varsa, "çatdayır". Şaxta öz təbii halından çıxmasının öz təbii halından çıxmasına səbəb olur, ağaclar "çıqqıldayır"... Təbiətə güc gələn bu amansız şaxta insan üçün daha qorxunc, daha təhlükəlidir. Seçilən sözlər belə bir gecəni yaşayan insanın vəziyyətini çox tutarlı ifadə edir: nəfəsin tıxanması, tikan kimi boğazda qalması, qanın damarlarda donması...

Yüksək sənətkarlıqla yaradılan bu səhnənin - peyzajın əsərin ümumi ruhu ilə bağlılığı və ananın - böyük çətinliyə düşən gənc qadının vəziyyəti ilə həmahəng olması izah edilməlidir. İzah edilməlidir ki, peyzajdakı ruh əsərin son cümləsinə kimi davam edir, "ucsuz-bucaqsız qarlı çöllər", "ağappaq bir zülmət", "qarlı çöllərin sonsuzluğu", "zəhərlə suvarılmış şaxtanın qılnc kimi kəsməsi", "şaxtanın buzlu alov kimi üzgözü qarşması", "soyuğun iliklərə işlənməsi", "şaxtanın buzlu kəməndi", "göydə ulduzları cingildədən amansız bir qış gecəsi", "şaxtanın buz barmaqları"... sözləri, ifadələri hekayənin başlanğıcında yaradılan peyzajın davamı, onu tamamlayan detallar kimi dəyərləli olub yazıcının böyük ustalıqından, məharətindən xəbər verir.

Bütün bunlar ananın - bu gənc qadının fədakarlığının heç bir ölçüyə-biçiyə sığmadığını göstər-

mək üçün ustalıqla düşünülen və yaradılan bədii lövhələrdir.

Övladını sonsuz məhəbbətlə sevən, ciyərpərəsini qorumaq, xilas etmək üçün özünü ölümə təslim edən gənc ana obrazını yazıçı orijinal bədii vasitə və üsullarla yaratmışdır.

Müşahidələrdən məlum olur ki, beşincilər elə əsərin ilk oxusundaca təsirlənir, ananın faciəli ölümündən kədərlənirlər. Hekayə onları düşündürür. Məhz bu imkan əldən verilməməli, əsərin dərin qatlarına daha çox nüfuz edilməsinə səy göstərilməlidir.

Müəllim peyzaj üzərindəki işdən şagirdlərin nəticə çıxarmalarına nail olmalıdır - belə bir gecədə "ucsuz-bucaqsız qarlı çöllərdə..." irəliləmək, körpəsini xilas etməyə cəhd göstərmək əsl qəhrəmanlıq, böyük fədakarlıqdır. Deməli, fədakar ana obrazı yaradılması yolunda ilk addımı yazıçı belə atmışdır.

Müəllimin yardımçı sualları ilə şagirdlər ana obrazının xasiyyəti üçün mühüm cəhəti müəyyənləşdirirlər; Ana övladını dərin məhəbbətlə sevən bir qadındır.

Adətən müəllimin bunu sübut etmək tələbi şagirdlərin ümumi sözləri ilə müşayiət olunur. Məhz bu məqamda ana obrazının səciyyəsinə konkretləşdirən detallara müraciət edilməsi, bu surətin kəmil, bütöv çıxması üçün yazıcının istifadə etdiyi bədii vasitələrin aşkarlanması vacibdir. Bu məqsədlə şagirdlərə tapşırıq verilir: **Düşmən əlinə keçməyən torpağa can atan ana nə barədə fikirləşir? Fikrinizi sübut etmək üçün hekayədən misallar gətirin.**

Şagirdlərin əksəriyyəti seçdikləri misallara əsasən belə bir nə-

ticə çıxarırlar ki, ana özünü yox, yalnız körpəsini düşünür, onu xilas etməyə can atır.

Növbəti tapşırıq bilavasitə yazıçı sənətkarlığı ilə bağlı olmuşdur. **Bunu yazıçı hansı sözlərlə və necə ifadə etmişdir?**

Sonrakı tapşırıq isə şagirdləri hekayədən seçdikləri nümunələrin üzərində işləməyə istiqamətləndirir.

Şagirdlərin əksəriyyətinin hekayədən seçdikləri ilk nümunə aşağıdakı parça olur: "Şaxta buzlu bir alov kimi ananın üz-gözünü qarsır və ana üreyində qıvrılan bir qorxunun ağıladığını, şivən qopardığını eşidir - körpə donur, körpə donacaq, qollarının arasındakı kövrək bir nəfəs söncək, sinəsi üstünə buz bağlanmış bir dünyanın ağırlığı çökəcək..."

Müəllim şagirdlərin diqqətini bir daha bu parçanın məzmununa yönəldir. Qeyd edir ki, ananı narahat edən başlıca məsələ körpəsinin taleyidir.

Daha sonra diqqət ayrı-ayrı sözlərin üzərinə cəmləşdirilir, çıxılmaz vəziyyətdə olan, dözülməz əzab-əziyyətdə məruz qalan ananın fədakarlığı nəzərə çarpdırılır.

Hekayənin digər epizodlarında olduğu kimi, bu parçada da sözdən bacarıqla istifadə edilməsi, ölümle pəncələşən zəif vücutlu qadının - ananın özəmətli obrazı yaradılmışdır.

Şagirdlərin diqqəti hər biri kitablara sığmayan sözlərə cəlb edilir: "Şaxta buzlu alov kimi ananın üz-gözünü qarsır..."

Ananın çəkdiyi əziyyəti çox tutarlı ifadə edən bu cümlədə şaxtanın alova, həm də adi yox, buzlu alova (hər ikisi yandırır) bən-

zədilməsi bədii tapıntı, sənətkar kəşfi idi. Bu təsirli, qılınc kimi kəskin sözlərin seçilməsi, ustalıqla əlaqələndirilməsi və nəticədə köməkəşiz qadının vəziyyətinin dözülməzliyi barədə təsəvvür yaradılması ananın mənəvi böyüklüyünü ifadə etmək, ana obrazının kamilliyinə nail olmaq üçün də vacib idi. Budur, həmin cümlədən sonrakı parça: "Ana ürəyində qıvrılan bir qorxunun ağladığını, şivən qopardığını eşidir - körpə donur, körpə donacaq, qolları arasındakı kövrək bir nəfəs sönəcək, sənəsi üstünə buz bağlamış bir dünyanın ağırlığı çökəcək..."

Üzü-gözü yandırıcı şaxta ilə qarşılan, qovrulmuş qəlbinin dərinliyindən gələn inilti körpəsinin taleyindən doğan nigarançılığın ifadəsidir.

Bu təsvir ana obrazının bütöv xarakter, kamillik obraz kimi yaradılmasında yazıçı üçün mükəmməl bədii vasitə rolunu oynamışdır.

Zərgər dəqiqliyi ilə seçilib həmin parçada işlədilmiş sözlərin üzərində müşahidələrin təşkili, onların doğurduğu "emosional yaddaşa" dönə-dönə qayıdılması diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Cümlələrdəki hər sözün öz çəkisi, emosional yükü var. Şagirdlərə təklif edilir ki, həmin parçadakı "buzlu", "qıvrılan" sözlərini tələffüz etmədən cümlələri oxusunlar. Nəticədə bu iki kəlmənin doğurduğu emosionallıq, bağışladığı güclü təsir şagirdlərin özləri tərəfindən etiraf edilmiş olur.

Həmin cümlələrdəki "qorxunun ağlaması", "qorxunun şivən qoparması", "qıvrılan qorxu" sözlərinə diqqət çəkilir. Bu cür de-

yim tərzinin yeniliyi və doğruduğu təsir üzərində dayanılır. Müəllim izah edir ki, "qorxu" sözünün özündə mənfi emosiya yaratmaq çətin var. Onun əvvəlinə "qıvrılan" sözünün artırılması bu mənfi emosiyanın, belə demək olarsa, rəngini daha da qatılaşdırmış, tündləşdirmişdir.

Ana obrazının böyüklüyünü, kamilliyini, fədakarlığını ifadə etmək üçün yazıçının göstərdiyi sənət hünəri bu kiçik parçada parlaq əksini tapıb.

Lakin maraqlıdır ki, Ə. Məmmədyanlı bununla da kifayətlənmir. Bu kiçik parça ana obrazı barədə oxucuda dolğun təsəvvür yaratsa da, yazıçının özünü təmin etmir. Yaradığı ana obrazının heykəlini daha da yüksəkliklərə qaldırmağı qarşısına məqsəd qoyur və buna orijinal bədii vasitələrlə nail olur. Hekayə boyu verilən həmin təsvirlər, güclü emosionallıq doğurmaq üçün ustalıqla seçilən sözlər və onların bacarıqla əlaqələndirilməsi bir məqsədə xidmət edir - körpəsinin canından əziz tutan fədakar ana obrazının yaradılmasına...

Bunun şagirdlər tərəfindən daha aydın təsəvvür edilməsinə nail olmaq məqsədilə sinifdə üzərində iş aparılan parçalardan biri budur: "Ana ürəyində ağlayan qorxuya üsyan eləyir - qoy dünya donub buzlaşa dönsün, həyat yer üstündən qaçıb yer altına köçsün, yenə də ana ürəyinin hərərəti sönməyəcək və rəhmsizliyi ilə bədheybət olan heç bir kor qüvvə kiçik bir həyat fidanını ananın sinəsindən qopara bilməz".

Şagirdlərin diqqəti ilk növbədə bu parçanın məzmununa yönəldilir. Müəllif ananın daxili nitqini,

düşüncəsini dilə gətirir. Ana özünü fikirləşmir, iliyinə işləyən şaxta onu yarpaq kimi titrətsə də, ölümə hədələsə də, ancaq körpəsinə düşünür, onu xilas etməyin yollarını arayır.

Ananın xasiyyətindəki dönməzlik, iradəsinin möhkəmliyi diqqətlə seçilən sözlərin köməyi ilə dönə-dönə vurğulanır: "dünya donub buzlaşa dönsün", "həyat yer üstündən qaçıb yer altına köçsün", "rəhmsiz bədheybət qüvvə" ananı körpəsinə xilas etmək məqsədindən döndərə bilməyəcəkdir...

Şagirdlərin diqqəti obraza verilən müəllif seçməsinə yönəldilir. Surətin yaddaqalan, parlaq olması üçün müəllifin bu məqamda seçdiyi sözlər üzərində dayanır. Aşağıdakı parça sinifdə oxudulur: "O, gənc bir anadır, körpəsinə bəğrinə basmışdır, yurdunu tapdalayan yırtıcı düşmən əlindən baş götürüb qaçmışdır, namusunu qara əllərdən xilas etmişdir, özünü və ciyərpərsini bu rəhmsiz gecənin ağışına atmışdır".

Bu kiçik parçada nələr yoxdur?

Qüdrətli sənətkar fırçası ananın - gənc qadının portretinin ilk və yaddaqalan cizgilərini çızır. Ucsuz-bucaqsız qarlı çöllərdə tənha irəliləyən kölgə anadır, gəncdir, körpəsinə bəğrinə basan bu qadın namusunu qorumuşdur, özünü dəf edilməsi insan gücündən qat-qat artıq olan çətinliyin ağışına atmışdır, amansız tale ilə qovğaya girmişdir.

Bu parçada sözlərin seçimi, düzümlü yazıçı niyyətinin qabarıq ifadəsinə uğurla xidmət edir. Hekayənin digər məqamlarında olduğu kimi, burada da sözlərin se-

çimi, əlaqələndirilərək cümlədə işlədilməsi orijinaldır, adət etdiklərimizdən fərqlidir. Və bu yazıçı əməliyyatı fikrin daha tutarlı ifadəsinə, güclü emosionallığın baş qaldırmasına səbəb olur.

Parçadakı "yırtıcı düşmən", "qara əllər", "ciyərpərə", "rəhmsiz gecə" sözləri xüsusi dəqiqliklə seçilərək vəziyyətin, məqamın aydın təsəvvür edilməsinə və beləliklə də, yazıçı niyyətinin tutumlu ifadəsinə ləyaqətlə xidmət edir.

Müəllif öz qəhrəmanına münasibətini - rəğbətini də gizlətmir.

Bədii əsərlərin tədrisi prosesində bu məzmununda işin aparılması vacibdir. Bu, təkcə ona görə vacib deyil ki, əsərin dərinə qavranılmasına səbəb olur. Həm də ona görə vacibdir ki, şagirdə estetik zövqün formalaşmasına, bədii duyumun güclənməsinə, sözə həssas münasibətin yaranmasına əhəmiyyətli təsir edir.

Rus metodist-əlimləri (Moldavskaya, Rez, Meylax, Kaçurın və b.) bu sahədə müəllimlərinə qibtə ediləcək səviyyədə metodik kömək göstərə bilmişlər. Biz isə çox geriyik. Bu problemin ciddiliyini və əhəmiyyətini o adam dərk edə bilməz ki, bədii-estetik duyumu çox aşağı səviyyədə olsun, yaxud ümumiyyətlə olmasın, bədii mətnlə mühasibat sənədi arasında fərq görməsin, bu qəbildən yazıları "ümumi sözlər" kimi başa düşsün. Metodika elmi belə diletant mövqeyi, məhdud çərçivə daxilində vurnuxmaları (bu, ayrıca söhbətin mövzusu deyil) qəbul etmir. İllah da iyirmi birinci yüzillikdə.

“KI VƏ DA, DƏ”-NİN QRAMMATİK OMONİMLİYİNİN TƏDRİSİ BARƏDƏ

Hacıbala AŞUROV,
Qabaqcıl Maarif xadimi, “Şərəf nişanı” ordenli müəllim

Təhsil sahəsində islahatların aparılması 1999-cu ildən (ilk mərhələ) başlandı və həmin dərslərdən yeni bazis tədris planları tətbiq olundu. Bu planlar şagirdlərin meyl və maraqlarının nəzərə alınmasına, inkişaf etdirilməsinə, istedadların üzə çıxarılmasına geniş təkan verdi. Tədris planlarına seçmə fənlərin daxil edilməsi və onlara müəyyən miqdarda artıq saatların ayrılması şagird və valideynlərin istək və arzularının nəzərə alınması demək idi.

Məlumdur ki, seçmə fənlərə ayrılmış saatlarda əlavə biliklər, anlayışlar verilməli, daha çox şagirdləri düşündürən, maraqlandıran məsələlər öz əksini tapmalıdır. Dərslərdə nəzərdə tutulmayan və şagirdlərin həmin sahə üzrə inkişafına, marağına səbəb olan mövzular seçmə fənlər üçün proqramlara daxil edilməlidir. Məsələn, X və XI siniflərdə Azərbaycan dili fənnini seçmiş şagirdlər üçün “Ki, da, də-nin bağlayıcı, ədat və şəkilçi kimi öyrədilməsi” mövzusunun tədrisini aşağıdakı qaydada planlaşdırmaq olar:

1. Ki bağlayıcısı və onun işlənmə yeri - 2 saat

2. Ki ədatı və onun işlənmə yeri - 2 saat

3. Ki, da, də şəkilçi kimi - 2 saat

4. Da, də bağlayıcısı və onun işlənmə yeri - 2 saat

5. Da, də ədatı - 2 saat

6. Yazıda “ki”, “da”, “də”-dən bağlayıcı, ədat və şəkilçi kimi istifadəyə dair praktik iş - 2 saat

Bu mövzuları tədris etmək üçün aşağıdakı məlumatlar verilməlidir. Əsas nitq hissələrinə aid oxşar sözlərin hər birini müəyyən leksik, qrammatik əlamətlərinə görə ayırmaq olar. Lakin lüğəvi mənası olmayan, morfoloji əlamət qəbul etməyən, sintaktik cəhətdən cümlə üzvü kimi işlənməyən oxşar köməkçi nitq hissələrini ayırmaq şagird üçün xeyli çətinlik yaradır. Orta məktəbdə xüsusilə ki, da, də-nin bağlayıcı, ədat və şəkilçi kimi öyrədilməsi məsələsinə dair indiyə qədərki ədəbiyyatda xeyli yazılsa da, bu, yenə də bir problem olaraq qalır. Proqramda ki, da, də-nin köməkçi nitq hissələri və şəkilçi kimi öyrənilməsinə xüsusi saat ayrılmır. Ona görə də bu problemin seçmə fənlərin tədrisində daha dərindən öyrədilməsi vacibdir. Bu anlayışların fərqi bilmədiyindən şagirdlər yazılı nitqlərində

22

ki, da, də-ni düzgün işlətməkdə çətinlik çəkirlər. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə həmin anlayışların harada şəkilçi, bağlayıcı və ya ədat olduğunu öyrətmək lazımdır.

Bağlayıcılar sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında əlaqə yaradırsa, **ədatlar** sözə və ya cümləyə müxtəlif mənə çalarları verir, ifadənin qüvvətlənməsinə kömək edir. **Şəkilçi** isə sözlərə bitişik yazılır, sözə qoşulduqdan sonra müəyyən mənə kəsb edir. Ən çox çətinlik yaradan “ki”-ni ayırmaq məsələsidir.

“**Ki**” bağlayıcısı quruluşca sadə olub tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlamağa xidmət edir. Bu bağlayıcı ilə bağlanan cümlələrdən biri digərinə tabe olur. “Ki” bağlayıcısı aşağıdakı budaq cümlələri baş cümləyə bağlamağa xidmət edir:

1. **Mübtəda budaq cümləsinin** baş cümləyə bağlanması:

Məlum şeydir ki, məktəblərdə təzə üsulla dərs vermək üçün kitablar azdır. (C. Məmmədquluzadə).

Sox çəkmir ki, kiçik Cabbarın da məftun dinləyiciləri tapılır (F. Şuşinski).

2. **Xəbər budaq cümləsinin:**

Mənim rəyim budur ki, lazımdır dava etmək (C. Məmmədquluzadə).

Hələ məzəsi budur ki, bu nitqlərin hamısını rus dilində söyləyir (C. Məmmədquluzadə).

3. **Tamamlıq budaq cümləsinin:**

Mən deyərdim ki, kəndimizə mədəniyyət və yenilik maşınının təkərləri üstündə gəlir (M. İbrahimov).

Dedilər ki, Səni çox istəyir xan, Çıx, ona arvad ol! (S. Vurgun).

Qərara aldım ki, Ninaya məktub yazım (R. Həməzətov).

4. **Təyin budaq cümləsinin:**

Cəhənnəmdə bir dərə var ki, onun içində yetmiş min ev var (C. Məmmədquluzadə).

Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,

Qoy mənə dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim! (Füzuli).

Başıma elə fikirlər gəlib ki, hər birinə üç-dörd adam dolaşdırmaq olar (Ş. Qurbanov).

5. **Tərzi-hərəkət budaq cümləsinin:**

İşi elə qurarsan ki, omək gününün sayı üç dəfə azalar, dəyəri isə qalxar (M. İbrahimov).

Müğənni elə oxuyurdu ki, bir-cə kəlməni də başa düşmürdü (R. Həməzətov).

6. **Kəmiyyət budaq cümləsinin:**

Ev sahibləri mənə o qədər hörmət elədilər ki, bir sözlə, əməlli-başlı xəcalət verdilər (R. Həməzətov).

7. **Zaman budaq cümləsinin:**

İgidlər dəstədən ayrılıb təzəcə sıralanırmış ki, fağır balaları öz artıq yabısının belində peyda oldu (R. Həməzətov).

“Ki” bağlayıcısı mürəkkəb bağlayıcıların əmələ gəlməsində də mühüm rol oynayır. Bu cür bağlayıcılar “ki” bağlayıcısı ilə başqa bir hissəciyin, sözün birləşməsindən əmələ gəlir və bitişik yazılır. Məsələn: **sanki, çünki, nəinki, yainki, halbuki**. Belə bağlayıcılardan qarşılaşdırma bildirən **halbuki, bölüşdürmə** bildirən **yainki, iştirak** bildirən **nəinki**

23

bağlayıcısı **tabesizlik** bağlayıcılarıdır.

Səbəb bildirən **çünki** bağlayıcısı tabeli müəkkəb cümlədəki baş cümlə ilə budaq cümləni bir-birinə bağlayır. Məsələn: Azərbaycan xalqı öz mənəvi sərvəti olan zəngin incəsənətinə sonsuz məhəbbət, böyük qayğı və diqqətlə yanaşır, çünki bu sənət onun milli iftixarıdır (F. Şuşinski).

"Ki" bağlayıcısı ilə əmələ gələn **tərkibi bağlayıcılar** isə ayrı yazılır. Məsələn: həm də ki, ya da ki, nə də ki, madam ki, hərçənd ki, həm də ki və s.

"Ki" həm də ədat vəzifəsində işlənir. "Ki" ədatının əsas vəzifəsi sözə, cümləyə müxtəlif cəhətdən mənə incəliyi vermək, ifadəni qüvvətləndirməkdir. Məsələn:

*Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur,
Necə ki ağladı İran oldu (Ə. Sabir).*

*Mən ki bilməz idim nədir məhəbbət,
Bu sirri sən mənə anlatmadınmı?
(M. Müşfiq)*

*Bu ki qoltuqlarda yeyib dolaşır,
Cox vaxt da su kimi rəngi bulanır
(S. Vurğun).*

*Dil ki sərmənzili ol zülf-pərişan olmuş,
Nola cürmün ki asılmasına fərman olmuş
(M. Füzuli).*

"Ki" həm də **şəkilçi** kimi işlənir. Belə olduqda yalnız əsas nitq hissələrinə artırılır və sözlərə bitişik yazılır. Müəkkəb bağlayıcıların tərkibində işlənən "ki" isə mənə verməyən hissələrə birləşir və bitişik yazılır. **Şəkilçi** kimi işləndikdə yalnız əsas nitq hissələrinə (əvəzlərə, zərflərə) artırılır (mənimki, bizimki, səninki, dənənki, əvvəlki, axşamki, çoxdankı).

Hənifə yoldaşın həyat yolu, **indiki** yaşayışı bütün adamlar üçün ibrətamizdir (M. İbrahimov), **Bu ilki** xoş, üzöğülər payızın mənşələrini **səfalı** və mənalı edən də bunlardır; **Sizinki** çox yaxşı çıxış etdi.

*Əvvəlki işin vaxtı ötüşdü, onu atdım,
Əmma demə tənbəl kimi bir güşədə
(Ə. Sabir);
yatdım*

"Da, də" ünsürləri də dilimizdə müxtəlif vəzifələrdə işlənir və çox vaxt şagirdlər bunun fərqiə vermədikdə müxtəlif səhvlərə yol verirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, da, də bağlayıcı olduqda həmcins üzvlər, tərkib daxilindəki sözlər və cümlələr arasında işlənir.

*Hər ahı da, amanı da - göy götürür
Yaxşını da, yamanı da - göy götürür
(B. Vahabzadə);*

Həm də yalnız böyük ictimai idealları yerinə yetirməkdə deyil, texniki tərəqqi və iqtisadi yüksəlişdə də Vətənimiz çoxdan qabaqcılığın bayraqdadır (M. İbrahimov)

"Da, də" ədat kimi işləndikdə isə sözün və cümlənin mənasını qüvvətləndirir. Məsələn:

*Bildir də nə zəhmətlə bu iclasa yığıldı,
Etdik nə qədər boş yerə söhbət,
uçitəllər (Ə. Sabir);*

*Bu da ki axırda belə oldu
(C. Məmmədquluzadə).*

Beləliklə, oxşar, omonim morfemlərin öyrədilməsində müqayisə, fərqli cəhətlərin üzə çıxarılması şagirdlərin orfoqrafik, orfoepik vərdişlərini formalaşdırır, onlarda məntiqi tərəkürün inkişafına kömək edir.

İNTERAKTİV TƏLİM METODLARI, ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ONLARDAN İSTİFADƏ

Bibixanım ƏLİYEVA,
pedoqoji elmlər namizədi
Xanım QƏDİMOVA,
BPKIYI-nin kabinet müdiri

Bu gün təhsil sahəsində aparılan islahatlar demokratik cəmiyyət üçün sağlam düşüncəli, sərbəst fikir söyləmək qabiliyyətinə malik, ətrafda baş verən hadisələrə tənqidi yanaşmağı, münasibət bildirməyi bacaran gənclər yetişdirməkdir. Elm və texnikanın inkişafı, informasiya bolluğu böyüməkdə olan gənc nəsə imkan verir ki, hadisələrin məcrasında bilavasitə özləri iştirak etsin, baş verən hadisələrdən nəticə çıxarmağı bacarsınlar. Onları bu sahədə düzgün istiqamətləndirmək isə məktəbin, müəllimlərin öhdəsinə düşür.

Həyatın belə bir dinamik inkişafında həmişə ənənəvi dərs metodlarından istifadə bu günkü məktəbliyə cansıxıcı, darıxdırıcı görünür, onların dərsə olan marağını azaldır. Beləliklə də məktəb dövründə həyat üçün gərəkli olan, əldə etməli olduqları bilik və bacarıqlarda boşluq yaranır. Həmin vaxt ikinci dərəcəli işlərə yönəldilir ki, bu da yaranmış boşluğu doldurur. Bu gün məktəblidə elmə marağı artırmaq, onlarda yaradıcı fəaliyyət bacarığı tərbiyə etmək, humanist dünyagörüşü, milli özünüdərk, vətəndaşlıq mövqeyi, milli dəyərlərə hörmət və məhəbbət hissi formalaşdırmaq günün ən aktual problemlərindəndir. Bu baxımdan əməkdaşlığa, tənqidi və yaradıcı tərəkürün inkişaf etdirilməsinə əsaslanan yeni təlim metodları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, biz bunu deməklə ənənəvi dərs metodlarını kölgədə qoymaq istəmirik. Böyük bir nəsəl məhz bu metodlarla formalaşmış, cəmiyyətin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Sadəcə həyatın elə məqamları, elə dövrü var ki, hər bir cəmiyyət özünə lazım olan şəxsin formalaşmasını diktə edir.

Bu gün bazar iqtisadiyyatına keçid, demokratik cəmiyyət qurulması hadisələri olduğu kimi qəbul etməyi deyil, ona tənqidi yanaşmağı, öz münasibətini bildirməyi bacaran sərbəst düşüncəli, azad fikrli şəxsiyyətin yetişdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan yeni təlim texnologiyalarından biri olan **interaktiv təlim metodları** diqqətəlayiqdir. İnteraktiv təlim metodları, adından görüldüyü kimi, şagirdləri fəallaşdırır,

onənəvi metoddə olduğu kimi şagird biliyi hazır şəkildə deyil, bilavasitə öz subyektiv mülahizələri əsasında mənimsəyir. Burada müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərə yol göstərmək, "öyrənməyi öyrətmək"dir.

İnteraktiv təlim metodları ilə işləmək üçün aşağıdakı prinsipləri gözəlmək lazımdır:

1. Fəal təlimin iş formaları
2. Fəal dərslin mərhələləri
3. Fəal dərslin strukturu

Fəal təlimin iş formaları dedikdə **fərdi, cütlərlə, bütün siniflə və qruplarla** iş nəzərdə tutulur. Fəal təlim zamanı qruplarla iş formasından daha çox istifadə olunur.

Fəal dərslin mərhələləri:

I. Düşünməyə yönəltmə – bir neçə məqsəd daşıyır: şagirdlər mövzu ilə əlaqədar biliklərini xatırlayır, fəallaşır, onlarda mövzuya marağ yaradır.

II. Dərketmə - bilik alma prosesidir

III. Düşünmə - Yeni bilik möhkəmləndirilir, tətbiq edilir.

Fəal dərslin strukturu aşağıdakı kimidir:

Motivasiya - müəllim tərəfindən problem qoyulur, şagird tərəfindən fərzilər irəli sürülür.

Tədqiqatın təşkili - müəllim problemin həlli istiqamətində sinfə iş tapşır. İş formasını müəllim seçir.

Məlumatın mübadiləsi - verilən tapşırıqla əlaqədar şagirdlər öz aralarında fikir mübadiləsi aparırlar.

Məlumatın təşkili - qrupun lideri ümumi fikri müəllim və şagirdlərə çatdırır.

Nəticələrin çıxarılması - əgər yanlış fikir varsa, müəllim istiqamət verir, ümumi nəticə çıxarılır.

Tətbiqetmə - əldə olunan biliklərə əsaslanaraq sinfdə və ya evdə müəllimin verdiyi tapşırıq yerinə yetirilir.

İnteraktiv təlim metodlarından ən çox istifadə olunanları bunlardır:

İNSERT, VİVO, Beyin həmləsi, İstiqamətləndirilmiş mühazirə, Klaster, Ziqzaq, Dəyirmi masa, Konseptual cədvəl, T-sxemlər, Semantik əlamətlərin təhlili, Venn diaqramı, İki hissəli gündəlik, Karusel.

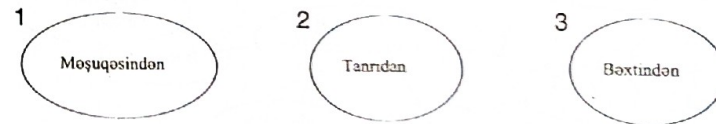
Bu metodların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Dərslin tiplərinə uyğun olaraq bu metodları tətbiq etmək olar.

Nümunə üçün **Klaster** (şaxələndirmə) metodunu nəzərdən keçirək. Klaster hər hansı bir mövzunun geniş, hərtərəfli öyrənilməsinə, şagirdlərin sərbəst düşünməsinə şərait yaradan metoddur.

Bu metoddan istifadə etməklə M.Füzulinin "Məni candan usandırdı..." qəzəlinin tədrisi nümunəsi verilir. Burada qəzəlin sorğusu, ona

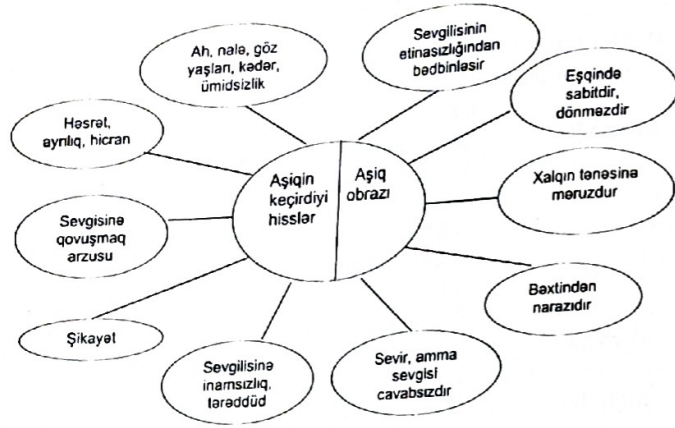
dair əldə edilmiş biliklərin yekunlaşdırılması və şagirdlərin bu mövzuya dair düşüncələrinin öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

Dərslin tipl:	Ümumiləşdirici dərslər.
Dərslin mövzusu:	M.Füzulinin "Məni candan usandırdı..." qəzəlinin təhlili.
Məqsəd:	Qəzəli təhlil etmək bacarığının formalaşdırılması Yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi. Fərdaxili və fərdlararası əlaqənin yaradılması. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair biliklərin verilməsi Qrupda məlumat əldə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi. Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi.
Təchizat:	Qrupların sayı qədər vətman kağızı, flomaster, yapışqanlı lent (skoç).
Metod:	Klaster (şaxələndirmə), esse (düşüncələrini yazılı şəkildə ifadə etmək).
Qabaqlayıcı ev tapşırığı:	M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərindən verilmiş parçalarla müntəxabatdan tanış olur. Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operasını dinləyir (və ya videoyazısına baxır). Əlavə ədəbiyyatla tanış olur.
Qrup bölgüsünün üsulu:	Rəngli kağızlarla
Dərslin gedişi:	Sınıf qruplaşdırılır Motivasiya (problemin qoyuluşu) : M.Füzulinin "Məni candan usandırdı..." qəzəli lövhədə əks olunur.
Problem:	Şairin şikayəti nədəndir? Şagirdlərə vəərəqlər paylanır, vaxt verilir. Cavablar lövhəyə yapışdırılır.

Deyilənləri əsaslandırmaqdan ötrü qruplarla iş aparılır. Qruplara vətman kağızı, flomasterlər paylanır. Qruplara tapşırılan işin mövzusu vətman kağızında müəllim tərəfindən qeyd olunur.

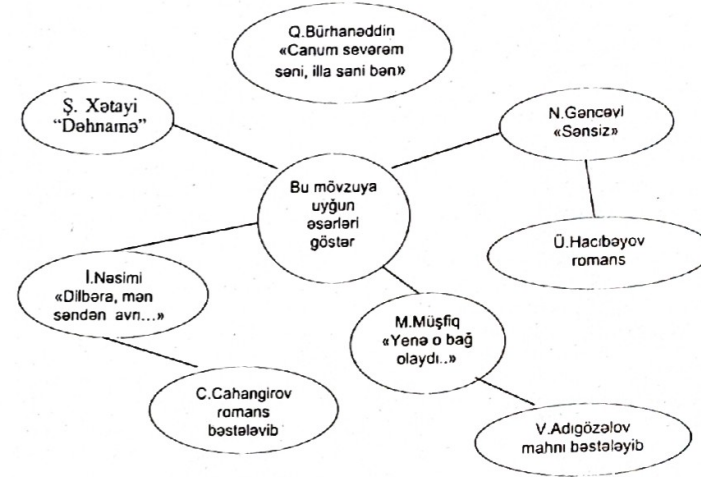
I qrup

II qrup

III qrup

Şagirdlərin vətman kağızlarındakı qeydləri hər qrupun bir lideri tərəfindən təqdim olunur. Təqdimat zamanı şagird fikrini əsaslandırarkən qəzələ müraciət edir. Təqdimatlardan sonra müəllim şagirdlərin qeydlərini ümumiləşdirir və yenidən problemə müraciət edir:

Müasir baxımdan yanaşdıqda, şikayətlənmə məhəbbət problemini həll edirmi?

Müəllim şagirdlərə həmin mövzuda öz düşüncələrini ifadə edən yazı yazmağı (esse) tapşır. (Əgər vaxt qalarsa, yazılardan bir neçəsini şagirdlərə sinifdə oxutmaq olar).

Müəllim dərslərin gedişi zamanı şagirdləri fərdi və ya qruplara görə qiymətləndirə bilər.

REDAKSİYADAN: Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatı pedaqoji elminin qarşısında mühüm vəzifələr qoyub. Bu vəzifələrdən biri, bəlkə də birincisi müasir tələblərə cavab verən təlim metodlarının müəyyənləşdirilməsidir. Bəli, ənənəvi təlim metodları bu gün tələbatı ödəmir. Biz etiraf etsək də, etməsək də əsasən, müəllimin aktiv fəaliyyətini ön plana çəkən ənənəvi metodlar (bu metodların tətbiqi prosesində şagirdlərin müstəqilliyinin, fəalliyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif iş formalarından istifadə edilməsi də problemin yüksək sə-

viyyədə həllinə imkan vermir) gücsüz görünür. Bunu da etiraf etməliyik ki, keçən əsrin 70-ci illərində sovet didaktikasındakı araşdırmaları (Skatkin, Lerner) əsas götürüb ədəbiyyat fənni üçün müəyyənləşdirilən metodlar (yaradıcı oxu metodu, evristik metod, tədqiqat metodu, reproduktiv metod) irəliyə atılan mühüm addım (bu metodlar nəzəri cəhətdən əsaslandırılarkən şagirdlərin müstəqilliyinin və fəalliyətinin inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanırdı) olsa da, müxtəlif səbəblər üzündən məktəbə yol tapmadı.

Elm və texnikanın bugünkü sürətli inkişafı, həyatın müxtəlif sahələrində hər gün özünü göstərən və tədqiqini tapan texnoloji yeniliklər təlimin məzmununda və metodlarında ciddi dəyişikliklərin həyata keçirilməsini tələb edir. Başqa cür ola da bilməz: həyatdakı yeniliyi müşahidə edən, ona daxil olan gəncliyin təlimi marağını artırmaq və qoruyub saxlamaq üçün özgə yol yoxdur. Bu vəzifənin uğurla həlli o vaxt mümkündür ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsillə bağlı təcrübəsindən yaradıcılıqla istifadə olunsun.

Son illər interaktiv metodlara ölkəmizdə maraq güclənmişdir. Lakin bu metodlara münasibət çox fərqlidir. Bir çoxları həmin metodları, ümumiyyətlə yararsız sayır, onlara düşmən münasibət bəsləyir.

Başqa bir qrup isə interaktiv metodlarda heç bir yenilik görmür, onların əsasında ənənəvi metodların dayandığını söyləyir.

Üçüncü qisim bu metodları canfəsanlıqla tərifləyir və təbliğ edir.

Yeni təlim metodları ilə əlaqədar yazılarda bir cəhət özünü çox aydın şəkildə göstərir: müəlliflərin eksperimental problemin mahiyyətini aydın qavramamış, oxuduqlarını özünü küləşdirə bilməmişlər. Elə buna görə də belə məqalələrin çoxunda təsvir olunan dərslər nümunələrini oxucu aydın təsəvvür edə bilmir, obyektiv nəticə çıxarmaqda çətinlik çəkir.

Belə bir cəhət də müşahidə olunur ki, həmin məqalələrin əksəriyyətində konkret bir mövzunun öyrədilməsi metodikası əhatə olunmur. Əsasən, müxtəlif dərslərdən fraqmentlərin təsvirinə üstünlük verilir. Bu isə, bir tərəfdən həmin yazıların praktik əhəmiyyətini azaldır, ikinci tərəfdən alınan nəticələrin dəyərləndirilməsinə imkan vermir. Həmin yazılarda müşahidə olunan başqa bir qüsurlu təklif olunan tövsiyələrin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan vaxtla real

vaxt büdcəsinin - dərslərin 45 dəqiqəsinin arasındakı nisbətə həddindən artıq böyük olmasıdır. Başqa sözlə, müəyyən bir dərslərin təbii olunan tövsiyəsinin tətbiqi, əksər hallarda, 45 dəqiqə yox, 60, bəzən də daha artıq vaxt tələb edir.

İndi qərribə vəziyyət yaranıb: orta məktəb müəllimləri yeni təlim metodlarına maraq göstərir, bir qismi həmin metodlardan bu və ya digər dərəcədə istifadə edir, qazandıqları təcrübədən yazır... Alimlər isə, əsasən, susur, epizodik yazırlarla kifayətlənirlər.

Bir həqiqəti etiraf etməliyik: interaktiv metodlarla əlaqədar xaricdə çap olunanları üzəndən mənimləyib, misalları, nümunələri əvəzləyib pəltək dildə (səriştəsiz tərcümənin nəticəsidir) yazılar çap etməklə ciddi uğur qazanmaq mümkün olmayacaq.

Bu problem ciddi tədqiqat tələb edir. Ölkəmizin didaktik araşdırmaları (bu, bir neçə il çəke bilər) apararaq interaktiv təlim metodlarının mahiyyətini işıqlandırmaq, təsnifatını verməli, sistemini əsaslandırmaq, onlara daxil olan priyorları müəyyənləşdirməli, təbii qindəki özünəməxsusluğu açıqlamaq lazımdır.

Bu iş, xarici ölkələrdə həmin istiqamətdə tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, ölkəmizdə də həyata keçirilməlidir. Bu, həmin metodların formal tətbiqinin qarşısını alacaq. Bu, həmin metodlarda xeyli dəyişikliyin aparılmasına, onların zənginləşdirilməsinə, çox güman ki, bəzilərinin tətbiqinin məqsədə uyğun sayılmamasına və s. səbəb olacaq.

Məhz bundan sonra xüsusi metodikalar məşğul olduqları fənnin spesifikasiyindən çıxış etməklə metodların müəyyənləşdirilməsi, tətbiqi yollarının aydınlaşdırılması işini həyata keçirməlidir.

"Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı interaktiv metodların tətbiqi yollarını işıqlandıran

xeyli məqalə çap etmişdir. Bu məqalələr diqqətlə seçilmiş, mütəxəssis rəyi nəzərə alınmaqla çap olunmuşdur. Lakin həmin yazılar oxucular tərəfindən birmənalı qarşılanmamış, xeyli suallar meydana çıxmışdır. Buna töhbə baxmaq lazımdır. Mətləblərin durulaşması üçün bu yola keçilməsi zəruridir.

Oxucuların indicə tanış olduqları məqalə müəlliflər tərəfindən redaksiyaya necə təqdim edilibsə (müəyyən dil-üslub xətalrı olsa da), eləcə də çap olunmuşdur. Məqalədə sual doğuran məqamlar da var. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Məqalənin əvvəlində motivasiya (bu sözün özü də dilimizin təbiətinə uyğunlaşdırılmamışdır) anlayışının mahiyyəti belə açıqlanır: "müəllim tərəfindən problem qoyulur, şagird tərəfindən fərziyyələr irəli sürülür".

Sonrakı səhifələrdə oxucunu çaşdıran (və təəccübləndirən) fikir söylənir: "Motivasiya (problemin qoyuluşu): M.Füzulinin "Məni candan usandırdı..." qəzəli lövhədə əks olunur".

Təsvir edilən dərslər nümunəsinin əsas qüsuru isə bədi mətnin tədrisdəki spesifikasiyinin - emosional- obrazlı qavramanın və qavranılanların emosional- obrazlı çatdırılmasının necə cərəyan etməsinin əksini tapmamasıdır. Dərslərin məqsədləri sırasında verilən "şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi" tələbinin havadan asılı qalmasının səbəbini də burada axtarmaq lazımdır.

Bəlkə tətbiq edilən metod buna imkan verməmişdir?

Belədirsə, dərslərin müəyyən mərhələsində başqa metodların (bir dərslə yalnız bir metoddan istifadənin həmişə mümkün olduğunu düşünmək, əlbəttə, doğru sayıla bilməz) tətbiq edilməsi vacib idi.

Məqalədəki "müəllim dərslərin gedişi zamanı şagirdləri fərdi və

ya qruplara görə qiymətləndirə bilər" fikri də tam aydın deyil. Bu, bircə, interaktiv metodların ən zəif nöqtəsidir; qrup daxilində işləyən şagirdin fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirmək olurmu?

Təsvir olunan dərslər nümunəsində bu, görünür.

Dərslə qabaqlayıcı ev tapşırığının nəzərdə tutulması metodik baxımdan çox səmərəlidir, lakin məqalədə bu niyyətlə verilən tapşırıqlar məqsədə uyğun deyil.

Hər üç qrupun hazırladığı cavablarda da məntiqsizlik var. Məsələn, birinci qrupun cavabından belə bir fikir yaranır: "Sevgilisinə inamsız münasibət bəsləyən, tərəddüd içində olan kişi eşiqində necə sabit və dönməz ola bilər?"

Dərslərin sonunda müəllim şagirdlərə yazılı cavab (esse) hazırlamağı tələb edən tapşırıq (mövzu) təklif edir. Görünür, məqalə müəllifləri bununla şagirdləri tədqiqatçı vəziyyətində qoymağın vacib olduğunu çatdırmaq istəmişlər.

Amma mövzu (tapşırıq) əcaib səslənir: "Müasir baxımdan yanaşdıqda şikayətlənmə məhəbbət problemini həll edirmi?"

Yuxarıda qeyd ediləni kimi, bir dərslə bir metodla məhdudlaşmaq çox az hallarda mümkün ola bilər. Bu, interaktiv metodlara da aiddir. "Usandırdı..." qəzəlinin təhlilində həsr edilən dərslə yalnız **klaster** (saxələndirmə) metodundan (esse üçün dərslə vaxt qaldımı?) metodu ilə kifayətlənmək mümkün deyil.

Həm də oxucuda belə bir inam yaranır ki, klaster metodu icmal mövzuların bu və ya digər sənətkarın yaradıcılığı haqqındakı materialın tədrisində daha faydalı ola bilər.

Deyənlərdən bir daha aydın olur ki, bizdə interaktiv metodlarla bağlı eksperimentə əsaslanan tədqiqatın aparılması vacibdir.

TƏHSİL RUS DİLİNDƏ OLAN ALI PEDAQOJİ MƏKTƏBLƏRDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏCRÜBİ ASPEKTDƏN TƏDRİSİNƏ DAİR

Sevda RZAYEVA,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

Rusdilli ali pedaqoji məktəblərdə kontingentin tərkibini nəzərə alaraq, nitq hissələrinin tədrisində, təbiidir ki, anlayışlar da formalaşdırılmalı, biliklər də verilməlidir; lakin nitq ayrı-ayrı hissələrinə dair məlumatlarla (və ya morfoloji normalarla) birlikdə, şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin yaradılmasına daha çox vaxt ayrılmalıdır.

Bu baxımdan nitq hissələrinin tədrisi üçün təcrübi aspekt geniş nitq inkişafı aspekti olmalı, başlıca diqqət də ədəbi tələffüzə, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə və orfoqrafiyaya yönəldilməlidir.

“İsmi halları” mövzusu ali təhsildə bəzi müəllimlər üçün olduqca asan və yaxud da bəsit təsiri bağışlayır. Elə zənn olunur ki, mövzunun ümumtəhsil gücü yalnız onun biliklər potensialına və ya informativlik əmsalına malik olmasındadır. Praktiki istiqamətin əhəmiyyətini dərk edənlər isə bilir ki, dərindən canlı danışığa yeni “pəncərələri” nitq mədəniyyəti normaları əsasında taybatay açmaq ali məqsəd sayılır. Məsələn üçün ismin (sifət, say, əvəzlilik, məsdər və feli sifətin) hallanmasını götürək. Qeyd edilən nitq hissələri üzrə çıxışlıq halında müşahidə olunan sözlərin (atamnan, doxsannan, gözəlinnən, sənnən, onnan, yazannan, gül-məxdən və s.) həm orfoqrafiya, həm də orfoepiyasına müqayisəli nəzər yetirmək nitq inkişafı baxımından nə qədər geniş və zəngin imkanlara malikdir. Bunlardan heç birinin üzərindən sükutla keçmək olmaz.

Müşahidələr göstərir ki, felin tədrisində təcrübəli aspekti reallaşdırmaq üçün imkanlar daha genişdir. Bu zaman ədəbi tələffüz üzrə aparılan təmrinlər içərisində qəti gələcək zamanı öyrədənə aşağıdakı nümunələr üzərində işlər həyata keçirilir:

işləyəcəyəm - işdiyəcəm;	işləməyəcəksiniz - işdəmiyəcəx`siz;
işləyəcəksən - işdiyəcəx`sən;	işləməyəcəklər - işdəmiyəcəx`lər;
işləyəcək - işdiyəcəx`;	işləməyəcəyəm - işdəmiyəcəyəm;
işləməyəcəyik - işdəmiyəcəyix`;	işləməyəcəksən - işdəmiyəcəx`sən;
işləməyəcək - işdəmiyəcəx`;	

Göstərilən sxemlər üzərində aparılan müşahidələri və müqayisələri getdikcə **başlayacaq, söyləyəcək, yazacaq, səsləyəcək, təmizləyəcək, qarışdıracaq, soruşacaq, soraqlaşacaq** və s. sözlərin təsdiq və inkar variantları üzərində də keçirməklə şagirdlərə orfoepik normalara dair aşağıdakı bacarıqları avtomatlaşdırmaq mümkündür.

1) -lə morfeminin “də” kimi;	5) -caq morfeminin “cax” kimi;
2) -mə morfeminin “mi” kimi;	6) -ma morfeminin “mi” kimi;
3) -cək morfeminin “cəy” kimi;	7) -lar morfeminin, -“dar”2, -
4) -mişiniz morfeminin “misis” kimi;	“nar”2, -“rar”2 kimi tələffüz edilməsi.

Ümumiyyətlə, fel tədrisində ədəbi tələffüz üzrə işlərin potensial imkanlarının üzərindən sükutla keçmək olmaz. Odur ki, istifadə üçün daha çox işlək olan sözlərin bəzi nümunələrini müəllimlərə təqdim edirik:

1) yaxınlaşır - [yaxınnaşır];	9) arxayınlaşanlar - [arxayınnaşanlar];
2) yazanlar - [yazannar];	10) oxuyanlar - [oxuyannar];
3) qaçanlar - [qaçannar];	11) bacarmayanlar - [bacarmayannar];
4) toxuyanlar - [toxuyannar];	12) ayrılmayanlar - [ayrılmıyannar];
5) gülənlər - [gülənnər];	13) bilənlər - [bilənnər];
6) soruşanlar - [soruşannar];	14) yazdıranlar - [yazdırannar];
7) becərənlər - [becərənnər];	15) gülüşənlər - [gülüşənnər];
8) başlayanlar - [başdıyannar];	16) çalışanlar - [çalışannar] və s.

Bu sözlərin təsdiqdə və ya inkarda cümləyə daxil edilərək, həmçinin də şəxslərə görə dəyişməsi ilə tələffüzünün düzgün yazıdan fərqli xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir.

Qeyd etməliyə ki, felin əmr formasında olan sözlərin şəxsə görə dəyişməsinə tədris edərkən, **anlamaq, oxumaq, bürümək, söyləmək; darımaq, sarımaq, qayıtmaq, belləmək, xərcləmək, incələmək, qarşılaşmaq** və s. sözlərin ədəbi tələffüzünə şagirdləri alışdırmaq lazımdır; belə ki, həmin sözlər nitqdə daha çox işlənilir. Məsələn: **annıyam, soraxlıyım, oxumuyum, oxumuyax, becərmiyəx, incəliyim, şumluyax, bişirəx, sarımıyım** və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonu “q” və “k” samiti ilə bitən məsdərlərin və yaxud xəbər formasında olan fellərin ədəbi tələffüzü də diqqətdən kənar qala bilməz.

Həmkarlarımız çox zaman fellərin tədrisində nəzəriyyəçiliyə o dərəcədə əludə olurlar ki, nitq praktikasına, mədəni nitqə verəcəkləri töhfəni unudurlar; halbuki hər bir linqvistik mövzu üzrə **ekstern** yolu ilə canlı danışığa xidməti unudmaq olmaz. Məsələn üçün, indiki zamanın öyrədilməsi ilə mədəni nitqdə verilən töhfələr hansılar olur: irəliləyillər, qazdırıllar, tapıllar, açılıllar, oxudullar, soyudullar, xəbər verillər, saxlıyıllar, qaytarıllar, göndərilillər və s. Bu sözləri əgər biz inkarda oxusaq yenə də fərqli tələffüz variantı ilə qarşılaşa bilərik.

Məsələn: irəlləmillər, boyamıllar, soyutmıllar, qayıtmıllar, çalışmıllar, danışmıllar, becərmıllər və s.

Beləliklə, nitq hissələrinin tədrisinin idrakı aspekti üzərində şagirdləri və tələbələri də yormaqla əvəzinə, təcrübə aspektinin dairəsini daha çox genişləndirməklə dərsi nitq mədəniyyəti vərdişləri poliqonuna çevirmək olar ki, bu da müasir metodikanın aktual tələblərindən sayılır.

ƏDƏBİYYAT TƏLİMİNDƏ DIYARŞÜNASLIQ MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ İLƏ ŞAĞIRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Oruc HƏSƏNLİ,
pedoqoji elmlər namizədi, dosent

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, keçdikləri dərsləri müasir tələblər səviyyəsində quran, müəllim-şagird münasibələrində humanistləşmə və demokratizm prinsiplərini rəhbər tutan, metodik hazırlığa və pedaqoji ustalığa yiyələnən, yeni təlim metodlarından səmərəli şəkildə faydalanan ədəbiyyat müəllimlərimiz çoxdur. Ədəbiyyat dərslərində diyarşünaslıq materiallarının öyrənilməsi gənc nəslin ahəngdar inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Ümumtəhsilin əsas pilləsində istifadə olunan ədəbiyyat proqramlarını məqalədə nəzərdən keçirdiyimiz məsələ baxımından araşdırdıq. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması, ayrı-ayrı mövzularda doğma diyara, onun qəhrəmanlarına, görkəmli nümayəndələrinə, əmək adamlarına, ədəbi nümunələrə, folklorla necə yer ayrılmasını, aşkara çıxarmağa çalışdıq.

Ədəbiyyatı həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənəti sananlar yanılırlar. Bədii əsərlərdə insan taleləri, canlı həyat və hadisələr parlaq boyalarla təsvir və tərənnüm olunur. Şagirdlər belə əsərləri oxuyanda özlərini qəhrəmanın yerində təsəvvür edir, onun taleyini yaşayır, onunla şönlənir, kədərlənir.

Ədəbiyyat güclü tərbiyə vasitəsidir. Bu fənni şagirdlər sevirlər, mü-

əllimin verdiyi tapşırıqları yerinə yetirməyə çalışırlar.

Biz 2003-cü ildə nəşr edilmiş ədəbiyyat proqramı ilə tanış olduq. O, 1999-cu ildə çapdan çıxmış "Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflər üçün ədəbiyyat proqramı"nın təkmilləşmiş variantıdır.

Şagirdlərin diyarşünaslıq fəaliyyətinin bir istiqaməti xalqımızın adət və ənənələrini, tarixi keçmişini, mübarizə yolunu öyrənməkdir. Bu bərdə məlumatlar, sənədlər, eksponatlar toplayır, məktəb diyarşünaslıq guşəsinə, yaxud muzeyinə hədiyyə verir və ya təlim prosesində müvafiq mövzular keçiləndə həmin məlumatlardan dərsi danışarkən istifadə edirlər. Odur ki, ədəbiyyat proqramının izahat vərəqəsində öz ifadəsini tapmış belə bir fikir diqqətimizi cəlb etdi: "Ədəbiyyat xalqın tarixi keçmiş mübarizəsini, adət-ənənəsini öyrənmək üçün mötəbər mənbə, etibarlı qaynaqdır".

Həmin sözlərdə dərin həqiqət var. İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat həmin məsələlərlə bağlı zəngin material verir. Bütün bunlar isə şagird şəxsiyyətinin təşəkkül tapıb formalaşması üçün qiymətli mənbədir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən məktəblilərin yaşadığı ərazi (Qazax, Şamaxı, Tovuz və s.) üçün səciyyəvi olan yerli folklor materiallarının toplan-

ması da diyarşünaslıq işinin tərkib hissəsidir. Ədəbiyyat fənni vasitəsilə şagirdlər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olurlar. Bu mövzu keçirilərkən məktəblilərə tapşırmaq olar ki, baba və nəvələrindən yeni nağıl və dastanlar, rəvayətlər, atalar sözləri, bayatılar, qoşma, laylalar və s. öyrənib qeyd dəftərində yazsınlar.

Ədəbiyyat proqramının izahat vərəqəsində fənnin məqsədi belə müəyyənləşdirilmişdir: "Ədəbiyyatın tədrisinin bir ali məqsədi olmalıdır: gənclərimizin mənsub olduqları xalqın ədəbi-mədəni irsini mənimsəməsi, başa düşüb qiymətləndirməsi, milli psixologiya zəminində tərbiyə alması, xalq işinə, vətəne sdaqət ruhunda formalaşması həyata keçirilməlidir".

Proqramın məzmunu ilə, nəzərdə tutulmuş mövzularla tanışlıqdan görünür ki, bu məqsəd bütün kurs boyu gözlənilir.

V sinifdə ilk dərslər giriş mövzuna həsr olunmuşdur. Bu məşğələdə ədəbiyyatın əsas mənbələri olan şifahi və yazılı ədəbiyyat bərdə şagirdlərin təsəvvürünü genişləndirmək (bu bərdə onlar ibtidai siniflərdə artıq müəyyən məlumatlara yiyələnmişlər) tələb olunur. Növbəti dərslə laylalar və nazlamalar, sonralar bu ardıcılıqla şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələri ilə tanışlıq nəzərdə tutulur. V sinifdə ta qədimdən başlayaraq ədəbiyyatımız bərdə verilən biliklər IX sinifdə XVII-XVIII əsr ədəbiyyatına keçər davam edir. (Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı həm də dünya ədəbiyyatına yer verilir).

Layla və nazlamalarda övlada edilən xeyir-dua, ananın öz balasının yolunda hər bir fədakarlığa hazır olması; Ə.Məmmədcanlının "Buz heykəl" hekayəsində ana müqəddəsliyi, müharibəyə nifrət; M.Arazın "Müharibə olmasa" şeiri-

rində sülhün tərənnümü, S.Rüstəmin "Duz-çörək" şeirində adət və ənənələrimizə hörmət, mənəvi təmizliyə çağırış, "Yeddi nar çubuğu", "Sehrli sünbül", "Bostançı və şah Abbas", "Məlikməmməd" nağıllarında bir-birinə kömək, arxa durmaq, torpağa sevgi, əməyə bağlanmaq, şər qüvvələrə qarşı mübarizə; "Oğuz xan" əsətirində ulu babalarımızın ataya, doğma yurda məhəbbəti; "Xacə Nəsrəddin və bostançı" rəvayətində əməksevərlik, öz sənətinin ustası olmaq; "Koroğlu" dastanında "Alı kişi", "Hoydu dəlilərim" boylarında qəhrəmanlıq və igidlik; M.Müşfiqin "Yağış", Ə.Kürçaylının "Gəl, baharım, gəl", M.Ə.Sabirin "Cütcü", A.Səhətin "Yay səhəri" şeirində təbiətə vurğunluq, Novruz adətləri, əmək adamlarına rəğbət, onların həyatı, məişəti, qayğıları öz ifadəsini tapmışdır. Abdulla Şaiqin "Köç" hekayəsində doğma vətənimiz, yaylaq həyatı vəsf olunur.

Haqqında danışılan əsərlər beşincilərdə mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etməsinə, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmalarına müsbət təsir göstərir.

VI sinifdə ədəbiyyatdan ilk dərslə (giriş mövzusunda) şifahi xalq ədəbiyyatından söz açılır. Ümumilikdə götürüldə, adı çəkilən sinifdə bilavasitə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı 2 mövzu vardır. Bundan başqa, bilavasitə folklorla əlaqədar olan bir sıra mövzularda da yer verilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının motivləri əsasında Anarın yazdığı "Dədə Qorqud" povestindən "Salur Qazan" adlanan parça; A.Şaiqin "Zəhmət və zinət", S.S.Axundovun "Qaraca qız", Elçinin "Bülbülün nağılı", M. Təhmasibin "Çiçəkli dağ" nağılları, eləcə də "Müəllifli bayatılar" və s. buna nümunə göstərmək olar. Proqram-

da Aşıq Ələsgərin "Aşıq olub tərki-vətən olanın" qoşmasına da yer ayrılmışdır. Fikrimizcə, aşıq yaradıcılığı kimi yuxarıda adları çəkilən müəllifli nağıllar, müəllifli bayatılar da şifahi və yazılı ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynayır.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin üzərində genişliyi ilə ona görə dayandıq ki, kiçik yaşlı məktəblilər kimi yeniyetmələr (orta məktəb yaşları dövründə olan uşaqlar) də folklor nümunələrinə aludə olur, onların toplanmasında yaxından iştirak edirlər. Şagirdlərin şifahi ədəbiyyata maraq göstərmələrinin bir səbəbi də həmin nümunələrin canlı xalq dilində, oxunaqlı, başa düşüləsi olmasıdır.

VI sinfin ədəbiyyat proqramına Xəlil Rza Ulutürkün "Mənim dilim", Q.Zakirin "Sədaqətli dostlar haqqında", C.Məmmədquluzadənin "Saqqallı uşaq", Ə.Haqverdiyevin "Bomba", B.Vahabzadənin "Həyat, sən nə şirinsən", F.Kərimzadənin "Şah İsmayılın uşaqlıq illəri", S.Vurğunun "Ölüm sevinməsin qoy", A.Səhhətin "Vətən" və s. əsərləri də salınmışdır. Yuxarıda göstərilən əsərlər bir tərəfdən şagird şəxsiyyətinin formalaşması üçün güclü tərbiyəvi məna və rola malikdir, digər tərəfdən məktəblilərdə doğma diyarı öyrənmək, ona yaxından bələd olmaq, onlarda xalqımızın maddi və mənəvi sərvətləri, görkəmli şəxsiyyətləri, onların yaratdıqları böyük sənət abidələri barədə daha ətraflı məlumat toplamaq istəyi və marağı yaradır.

VII sinifdə yazılı ədəbiyyata daha geniş yer verilmişdir. B. Vahabzadə, İlyas Əfəndiyev, Nizami Gəncəvi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Osman Sarıvəlli, Əli Kərim, Mirzə İbrahimov, Fərman Kərimzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli,

Məməd Araz, Süleyman Rəhimov, Aşıq Qurbani, Aşıq Ələsgər, Səməd Vurğun, Yunis İmrə, Fənimor Kuper yaradıcılığundan nümunələr, seçmələr verilmişdir. Əvvəlki iki sinifdən fərqli olaraq, VII sinifdə şair və yazıçıların həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılıqlarının əsas xüsusiyyətləri ilə də şagirdləri tanış etmək məsləhət görülmüşdür. Görkəmli adamların şəxsiyyətlərini səciyyələndirmək, onlara xas olan müsbət keyfiyyətlər barədə aydın təsəvvür yaratmaq şagirdlərdə özlərini belə şəxsiyyətlərə bənzətmək istəyi yaradır.

Bu və ya digər əsər keçilərkən sorğu-sualda iştirak edən məktəblilər mənfi halları və keyfiyyətləri, şər qüvvələrin fitnə-fəsadını pisləyir, onlarda haqqın, ədalətin, düzgünlüyün qələbə çalacağına inam hissi formalaşır. Məktəblilər öz əxlaqlarını saflaşdırmağa, Vətənə layiqli övladlar kimi böyüməyə çalışırlar. Qurbaninin "Bənövşə", Aşıq Ələsgərin "Yaylaq", Səməd Vurğunun "Bənövşə" şeirlərində təbiətə məhəbbət, onun gözəlliklərinə aludəçilik kimi xoş duyğular tərənnüm olunur. Həmin əsərlərlə tanışlıq imkan verəcəkdir ki, şagirdlər təbiəti sevsinlər, onu qorusunlar, öyrənsinlər, öz diyarşünaslıq fəaliyyətlərini genişləndirsinlər.

Ədəbiyyat proqramında nəzərdə tutulduğu kimi, VIII sinifdə şagirdləri M.F.Axundov, Aşıq Ələsgər, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev, M.Hadi, H.Cavid, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, M.Şəhriyar, S.Vurğun, A.İldırım, M.Müşfiq, R.Rza, Məhmət Akif, Ç.Aytmatov kimi yazıçı və şairlərin əsərləri ilə tanış etmək məsləhət bilinir.

Bu yazıçı və şairlərin bədii yaradıcılıq nümunələrinin hər biri güclü tərbiyəvi təsirə malik olub şagirdləri düşündürür, yaxşını pis-

dən, xeyiri şərədən seçməyi onlara öyrədir, xəsisliyin ("Hacı Qara") yaxşı keyfiyyət olmaması, avamlığın, sadələşmənin ("Poçt qutusu") insanı pis, çıxılmaz, gülünc vəziyyətə sala bilməsi, insan taleyinə biganəliyin ("Nə işim var") bəlalər gətirməsi kimi nəticələrə gəlməkdə məktəblilərə köməklik göstərir.

Aşıq Ələsgərin "Dağlar", Ə.Cavadın "Göy göl" şeirlərində Azərbaycan təbiətinə vurğunluq, məhəbbət ifadə olunmuşdur. Bu da imkan verir ki, şagirdlər doğma diyarı sevsinlər, onun gözəlliyindən iftixar hissi keçirsinlər.

Məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşmasında Ə.Haqverdiyevin "Mirzə Səfər" hekayəsinin rolu böyükdür. Həmin əsərdə "Şərəflə, ləyaqətlə yaşamağın insan üçün vacib olması fikri ön plana çəkilmişdir".

M.Hadinin "Türkün mahnısı", M.Şəhriyarın "Azərbaycan", A.İldırımın "Əsir Azərbaycan", R.Rzanın "Mən torpağam" şeirlərində Azərbaycanın taleyinə görə dərin narahatlıq, vətən uğrunda candan keçmək, insanla təbiətin bağlılığı, vətənpərvərlik, vətənin azadlıq və müstəqilliyinin hər şeydən vacib olması fikri öz ifadəsini tapmışdır. S.Vurğunun "Dörd söz" şeirində "Məhəbbət", "Səadət", "Vətən", "Zəfər" sözləri mənalandırılmış, onların bir-biri ilə bağlılığı göstərilmişdir.

Yuxarıda haqqında danışılan əsərlərin hamısı güclü tərbiyəvi təsirə malik olub, şagirdlərdə vətən, doğma yurd və diyar sevgisi yaradır, onu inkişaf etdirir, onların diyarşünaslığa marağını artırır.

VIII sinfin ədəbiyyat proqramı ilə tanışlıqdan görünür ki, burada şifahi və yazılı ədəbiyyat sıx vəhdətdə nəzərdən keçirilir. "Kitabı Dədə Qorqud" eposundan sonra "Koroğlu" eposu üzərində dayanı-

lır. Nizami Gəncəvinin "Sultan Səncər və qarı", "Süleyman və əkinçi", Şah İsmayıl Xətayinin "Bahariyyə", Məhəmməd Füzulinin "Padişahi-mülk", Molla Pənah Vaqifin "Hayif ki, yoxdur", Mirzə Ələkbər Sabirin "Bir cibimdə əskinas, bir cibimdə ağ manat" əsərləri şagird şəxsiyyətini formalaşdırmaq, insanın əxlaqi-mənəvi təkamülü problemi barədə böyüyən nəsildə aydın təsəvvür yaratmaq, dostluq və yoldaşlıq, eşq və məhəbbət, ədalətlik və xeyirxahlıq, qəhrəmanlıq və mübarizlik və s. bu kimi müsbət keyfiyyətləri inkişaf etdirmək, naqislikdən, xəbislik və şər işlərdən, sədaqətsizlik və nankorluqdan uzaq olmaq və bu kimi hallara qarşı çıxmaq tələbi irəli sürülür.

Ədəbiyyat fənni, qeyd etdiyimiz kimi, güclü təsirli tərbiyə vasitəsidir. Onun açdığı tərbiyəvi imkanları daha da genişləndirmək mümkündür. Bu işə müəllimlərdən çox asılıdır. O, hər bir mövzuya, ayrı-ayrı fikirlərə, sözlərə diqqəti cəlb edər, istiqamətləndirər, şagirdlərin münasibətini öyrənər, müqayisə və təhlillər aparmalarına şərait yarada, nəhayət, ümumiləşdirə bilər. Bu, məsələnin bir tərəfidir. Digər tərəfdən, şagirdlərin axtarıcılıq, tədqiqatçılıq fəaliyyətini təşkil edə bilər.

Proqramda bir məqsədlə məktəblilərin diyarşünaslıq işinə diqqət yetirilməsi məsləhət idi. Lakin V-IX siniflər üçün ədəbiyyat proqramları ilə tanışlıq göstərdi ki, fənlə bağlı diyarşünaslıq işlərinə yer ayrılmamışdır.

YUNESKO-nun qərarı ilə Dədə Qorqudun 1300 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olundu. Bakıda xüsusi, çox böyük ehtiramla, geniş şəkildə yubiley keçirildi. Dünyanın müxtəlif ölkələrindən tədbirə yüzlərlə qonaq - alimlər, qorqudsünaslar gəldilər. Yubiley ərəfəsinin

də və yubileydən sonra qəzet və jurnallarda Dədə Qorquda, onun kitabına həsr olunmuş çoxsaylı materiallar dərc edildi. Belə fikir və inam ifadə olundu ki, Dədə Qorqud tarixi şəxsiyyətdir, həqiqətən yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" türk xalqlarının ortaq əsəri olsa da, onun müəllifinin - Dədə Qorqudun Azərbaycanca doğulub yaşaması fikri irəli sürüldü. Qəzet və jurnal materiallarından görüldüyü kimi, Dədə Qorqudun qəbri Azərbaycanın qədim diyarı olan Dərbənddədir.

VIII sinifdə "Kitabi-Dədə Qorqud" eposuna, "Dədə Qorqud" dastanına müraciət olunur. Ədəbiyyat proqramının izahat vərəqəsində, yaxud da mövzulara "Kitabi-Dədə Qorqud" eposuna ayrılan hissələrdə "Müstəqil oxu üçün" nəzərdə tutulmuş hissədən sonra ayrıca "Şagirdlərin diyarşünaslıq fəaliyyəti məqsədilə" sözlərini artırıb burada yazmaq olardı: "Dədə Qorquda aid materialları toplamaq", "Dədə Qorqudun olduğu yerlər barədə məlumatlar toplamaq", "Qorqudşünaslar haqqında materiallar toplamaq" və s.

Bu, bir tərəfdən ən qədim ədəbi abidəmiz, qəhrəmanlıq dastanımız və onun müəllifinə dair şagirdlərin bilik və dünya görüşünün genişlənməsinə, digər tərəfdən doğma diyara və onun yaradıcı insanlarına yaxından bələd olmaqda gənc nəslə kömək göstərərdir.

İkincisi, müxtəlif siniflərdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, o cümlədən laylalar və nazlamalar, atalar sözləri və nəşəllər, tapmaca, nağıl, əsətir, rəvayət, dastan, bayatı, xalq oyunları, əmək, məişət, mərasim nəğmələri, sayacı sözlər

və s. öyrənilir. Proqramın izahat vərəqində və məzmununda (konkret mövzudan sonra) məktəblilərin diyarşünaslıq fəaliyyəti məqsədilə tapşırıq vermək olardı. Burada nəzərdə tutulmalıdır ki, şagirdlərin yaşadığı ərazi üçün seçiyəvi sayılan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplusınlar. Yaşlı adamlar, ağsaqqallar, ağbırçələr, məktəblilərin baba-nənələri bu işdə onlara yaxından kömək göstərə bilərlər.

Toplanmış materiallar müvafiq dərşdə, folklorun bu və ya digər növü tədris olunarkən yadda salınır. Materiallar qeyd dəftərlərində öz əksini tapır, burada həmin şifahi xalq ədəbiyyatının kim tərəfindən söyləndiyi və hansı şagird tərəfindən, nə vaxt qələmə alındığı göstərilir.

Toplanmış materiallar qruplaşdırılaraq, sistemləşdirilərək məktəbin diyarşünaslıq muzeyinə, yaxud guşəsinə, dərnəyinə təhvil verilir.

Üçüncüsü, ölkəmizdə aşiq şeiri özünəməxsus yer tutur. Vaxtilə aşiq sənəti daha geniş yayılmışdı. Ədəbiyyat proqramında görkəmli aşiqlərin yaradıcılığı da öz əksini tapmışdır. Şagirdləri diyarşünaslıq işinə cəlb edib aşiq şeirini toplamaq yerli diyarşünaslığın öyrənilib təbliğ edilməsinə bir töhfə olardı. Ona görə də müvafiq mövzulardan sonra məktəblilərə "Yerli aşiqlərin yaradıcılığını öyrənmək, əsərlərini toplamaq" və s. buna bənzər tapşırıq da vermək olardı. Bu tapşırığın ədəbiyyat proqramında öz ifadəsini tapması məqsədəuyğundur.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVASIYA ELEMENTLƏRİNİN TƏTBİQİ

Nazilə ABDULLAZADƏ,
Bakı şəhərindəki 120 saylı məktəbin müəllimi

Hər bir azad, demokratik cəmiyyət özünün təhsil sistemi qarşısında hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirmək tələbi qoyur. Müstəqillik qazanmış, demokratik inkişaf yolunu tutmuş ölkəmizdə də həmin tələb dövlətimizin təhsil siyasətinin, təhsil islahatının mərkəzində durur. Təhsil sahəsində islahatlara dair dövlət proqramında göstərilir ki, islahatın əsas məqsədi demokratikləşdirmə, humanistləşmə, inteqrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, humanitarlaşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil alanın bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumlarının fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılmasıdır.

Bu gün elmlərin inteqrasiyası prinsipi ilə qurulan təhsil işi, o cümlədən Azərbaycan dili təliminin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması və dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid nəzəri biliklərin mənimsədilməsi **inteqrativ, induktiv və deduktiv** metodların yaradıcı tətbiqini nəzərdə tutur. Dilimizin saflığını, incəliklərini, mənə çalarlarını daha dərindən duyan, soykökünə bağlı, milli təəssübkeş, vətənpərvər şəxsiyyət kimi yetişmək üçün hər bir şagird öncə ana dilini sevməli, onu qoruyub saxlamalıdır. Bu çətin və məsuliyyətli vəzifənin ağırlığı hamıdan əvvəl Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşdüyündən öz fəaliyyətimdə mən inkişafetdirici təlim-tərbiyə metodları kimi innovasiya elementlərinin tətbiqinə üstünlük verirəm.

Azərbaycan dili dərsi iş metoduna görə daha çox yazı dərsi olduğundan, ilk növbədə, köçürmənin qarşısını almağı qərara aldım. Çox olur ki, çalışqan şagird sorğu zamanı ona növbə çatmadığından müstəqil işləmək istəmir, özü bildiyi halda, yoldaşından köçürməklə kifayətlənir. Bunun üçün partaları ənənəvi təlimdə olduğu kimi deyil, **II** şəklinə düzdüm. Nəticədə şagirdlər bir-birinə həm daxilən yaxınlaşdılar, həm də müstəqil işləməyə məcbur oldular. Bəzən elə olurdu ki, dərslər canlı diskussiyaya çevrilirdi; üzə-üzə oturan uşaqlar mübahisəli bir məsələ üstündə göz-gözə müzakirə aparır, fikir mübadiləsi edirdilər.

Bəziləri elə hesab edir ki, məktəb böyüklərin işlədiyi, uşaqların isə onlara baxmağa gəldikləri yerdir. Əslində uşaq öz fikrini söyləməyə,

sual sorub cavab almağa, cavab almıyandı isə əvvəl haqqı verdi xatir-
məyə daha çox ehtiyat.

Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal üslabda grup və cümlələr iş za-
manı buraxılışına, məntiqi və şərhli təfəkkürün inkişafına, şagird
özünüdərlinə nail olmağa imkanlandırılır. **Yeni diaqram, Klaster (şəxələndirmə), Ziqzəq beşlindən cəmi-**
Vene diaqramı, Klaster (şəxələndirmə), Ziqzəq beşlindən cəmi-
rəfi və müxtəlif olaraq istifadə edilən. Ehtiyat ki, ənənəvi üsulla
başladığımız dərslər müxtəlif mərhələlərdə şagirdlərin cavablarından və
məntiqinə əsaslanaraq işlənilir. VIII sinifdə "Cümlə tərkibi və cümlənin quruluşu" mövzusunda izahına
məntiqi "Cümlə tərkibi və cümlənin quruluşu" mövzusunda izahına
məntiqi "Cümlə tərkibi və cümlənin quruluşu" mövzusunda izahına
məntiqi "Cümlə tərkibi və cümlənin quruluşu" mövzusunda izahına

I grup

1. Məktəb! Sizin düşüncələriniz və sevincləriniz dəyərlidir!
2. Öyrənməyə gələndə özünüzü qoruyun!
3. Yeni ilin qonağı!
4. Həh, öhdünüzün Molla Fətəh!
5. Bunu onun sifətiyə yazdı!

II grup

1. Vətən! Səndə nəvəm qaldı!
2. Vətənə qaz otun, pürənmə təzədir!
3. Yeni o baş oladı!
4. Sözlər doğrusunu demək də bünəddir!
5. Qarabağ məhəbət, Vətən!

Bu kimi vərəqlərdə şagirdlər cümlələrin grammatik əsasını tapırlar.
Bir bəzə üzvü olan cümlələrin tərkibi, hər iki bəzə üzvü olan cümlə-
lərin isə cümlənin tərkibi cümlələr olduğu izah edilir.

Təpəşir zamanı zaman zaman əvvəl onları birgə işləməyə, müx-
təlif fikirlərini bu nöqtədə cəmlənməyə, zəif şagirdlərin komanda qal-
mamasına nəzarət edirik. Təpəşir bəzə çatandan sonra liderlər məlu-
mət verir, o bir gruplar isə verilən cavab münasibətini bildirib rə-
qib komandanın biliyini qeyd etdikdə qeyd edirlər. Biliriz qiy-
mətləndirilməsi zamanı komandanın müşahidə aparır, qeyri-obyektivlik
olarsa, qiymətləndirən komandanın stoluna sarı bayraq qoyuram. Əla-
ve sualları grupları müraciət edirik.

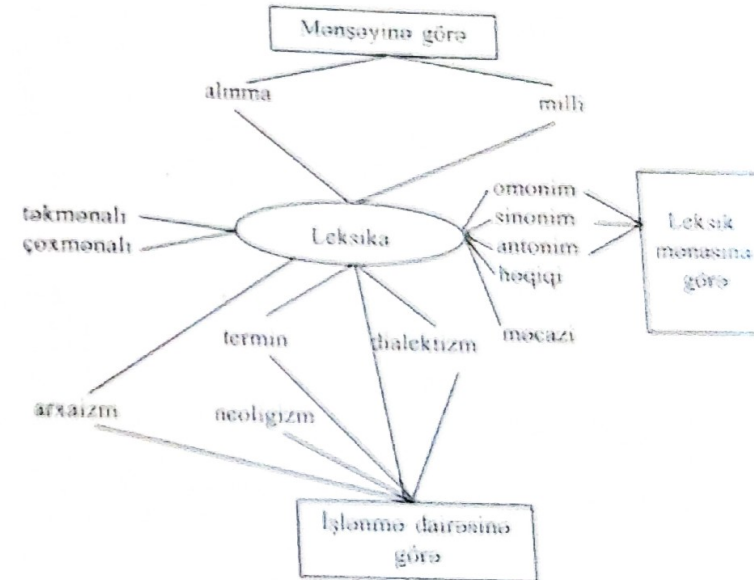
1. Tərkibi cümlələrin grammatik əsası nə ilə ifadə oluna bilər?
2. Xəbərin əsasında formalaşan cümlələrin xəbərin neçənci şəxslərdə
olur?
3. Mübtədasi buraxılmış cümlə ilə mübtədasi olmayan cümlə arasın-
dakı fərq nədir? və s.

Sual-cavab diskussiyası zamanı davam edən dərslər həzən kəskin mü-
bahisəyə də səbəb olur. Hər grup öz biliyini istifadə etməyə cəhd etmə-
yə, zəif şagird isə grupla birgə işləməyə getməməyə səy edir. Bir-
gə zəhmətli bəhrəsi daha şirin olur.

Bu üsullar sözlərin mənasının müəyyənləşdirilməsində, ləxik
və grammatik təfəkkürün inkişafına, mürəkkəb cümlələrin növləri
məvzularını keçərək də istifadə edilən. Dərslər-dərsə adlıca qısa hissə
edirik ki, şagirdlər müəllimlərinin öz dərslərindən daha həvəslə öy-
rənirlər, istedadlılar öz bacarıqlarını sinfin fikrini cəlb etməyə gətir-
məyə bəzi, bəzə qeyri "özünü göstərən" iddiasından xilas olurlar. Yoldaş-
lara da onlar "raqib" deyil, "müəllim" təsiri bağışlayırlar. Sınıfta gö-
zə qəyməyən, səhv cavab verə biləcəyindən şübhələnən şagird də qrupda
cəmlənmədən öz biliyini nümayiş etdirir, onda özünə inam hissi oyanır.

Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək məqsədilə **Kla-**
ster üsulları yekunlaşdırılır və ümumiləşdirici dərslərdə tətbiq edilən.
Klaster - "şəxələndirmə" deməkdir. V sinifdə "Leksika" bölməsinə da-
ir keçirilənlərin ümumiləşdirilməsi dərslərini götürərək. Dərslər ənənəvi üsul-
la təşkil etsən də, müxtəlif yeniliklərlə fərqləndirməyə çalışırıq.
Lövhanin ortasında daire içində "Leksika" sözünü, digər tərəfdə isə
təhna, - qarqındey, - məhraba, meredian - ekvator - qütb;
nəsnə - sayrı - aydır, qızıl üzük - qızıl payız;
təraf - nəzar - gülşən, ay - sol - göy;
peycer - mer, dünya - cəhan - kainat,
sevgi - qızıl - hamı, məhəbbət - nifrət

sözlərini yazırıq. Bunlar şagirdin düşüncəsi üçün "açar" roluna oynayan
sözlərdir. Şagirdlərə dəstərlərində lövhədəki "leksika" sözünü ya-
zıb verilənlərə əsasən şəxslərə ayırmağı tapırıq. Bu tapşırığın icra-
sı zamanı çox asanlıqla hansı şagirdin mövzunu daha mükəmməl mə-
nimlədiyini aşkar etmək olur. Qabaqcıl şagird verilən sözlərdən istifadə
edib qısa müddətdə Klaster cədvəlini tərtib edir.

Bildiyimiz kimi, rəbitəli nitqin inkişafı dərsləri şagirdlərin fikir və düşüncəsini sərbəst ifadə etmək bacarığının formalaşması məqsədini daşıyır. V-VI siniflərdə inşa mövzusunda elan etməzdən əvvəl sinif əşya-şeydəki suallarla müraciət edirəm:

1. Sülh anlayışı təbiətdə sizə nələri xatırladır?
 2. Hansı heyvanlar sizə sülhü xatırladır?
 3. "Sülh" dedikdə hansı sözləri eşitmək istərdin?
 4. Hansı orzaq sülhün rəmzi sayıla bilər və niyə?
 5. Dostunla, ailə üzvlərinizlə olanda sülhü necə hiss edirsiniz?
 6. Günün hansı hissəsini sülh vaxtı adlandırardın?
 7. Yadımda qalan ən xoş gün?
 8. Sülh haqqında hansı şeiri, mahnını bilirsen?
- Təbii ki, suallar şagirdləri sülh mövzusunda inşa yazmağa hazırlayır. Bəzən elə olur ki, suallara cavab verərkən qızgın mübahisə başlayır, hər kəs öz sevdiyi heyvanın, gülün, orzağın və s.-nin sülhü xatırladığını sübut etməyə cəhd edir. Ust-üstə düşən fikirlər də olur, biri digərini inkar edən də. Nəticədə fikir rəngarəngliyi yaranır. Şagirdlərin fikirlərinə öz fikrimi də əlavə edəndən sonra sülh mövzusunda inşa yazının adını elan edirəm.

Təlim prosesində şagird nailiyyətinin, müəllimin peşəkarlıq səviyyəsi və şəxsi keyfiyyətinin meyarı qiymətləndirilməlidir. Şagirdlərin əldə etdiyi biliyin, ondan istifadə etmək və nəticə çıxarmaq bacarığının sübutu üçün məlumatların toplanması nəticəsi olan qiymətləndirmənin həmişə qarşılıqlı razılığa və əməkdaşlıq əsasında aparılmasına çalışıram.

Qruplarla iş zamanı şagirdin biliyini dərslə müddətində müəyyən mərhələlər üzrə qiymətləndirirəm. Bunu əvvəlcədən hazırlanmış qiymətləndirmə cədvəlində aparıram. Cədvəldə şagirdlərin davranış və nəzakəti də öz əksini tapır:

Qiymətləndirmə cədvəli

	Qiymət	1	2	3	4	5
1 Əhəmiyyətli məsələlərin qeydi	+1					
2 Sübut və faktlardan istifadə	+2					
3 Müzakirənin irəli aparılması	+2					
4 Oxşarlığı ifadə etmək	+2					
5 Ziddiyyətləri aşkar etmək	+2					
6 Müzakirədə marağın olması, maneçilik	-2					
7 Başqasına qarşı çıxmaq	-3					
8 Ümumi xal						

Bu kimi üsulların tətbiqində çalışıram ki, şagirdlər Azərbaycan dilinin saflığını, incəliklərini, mənə çalarlarını duysunlar, bu dilin imkanlarından istifadə yolu ilə bir vətəndaş kimi yetişsinlər.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Fərqanə ŞIXVƏLİYEVƏ,
Sumqayıt şəhərindəki 22 saylı məktəbin müəllimi

Bədii mətnin dili üzərində müntəzəm işin aparılmasının vacib olması barədə metodik ədəbiyyatımızda az danışılmamışdır. Lakin bu işin siniflər üzrə təşkili, yuxarı siniflərə qalxdıqca fərqli məzmun tədqiqatlarında ardıcıl əhatə olunmamış, müqayisəli şərh edilməmişdir.

Dərs dediyim siniflərdə həmin istiqamətdə apardığım işin vacib saydığım məqamlarını xatırlatmaq üçün fikirlərimi həmkarlarımla bölüşmək istəyirəm.

V sinifdən başlayaraq bədii mətnlərin dili üzərində müntəzəm iş aparılmalıdır. Bunu məktəb təcrübəsində sıx-sıx müşahidə edilən iş şəklinə - yalnız məcazların aydınlaşdırılması mənasında başa düşmək yanlışdır. Eləcə də tək cəhətli sözlərin mənasının aydınlaşdırılması ilə məhdudlaşmaq əsla kifayət deyil. Təcrübəmdə bu göstərilənlərə diqqət yetirməklə bərabər, fərqli iş formalarına da müraciət edirəm. Məsələn, şagirdlərin diqqətini ayrı-ayrı dil faktlarına cəlb edir, bu məqamda başqa sözlər yox, məhz bu kəlmənin seçilməsinin səbəbini izah edirəm. Bu məzmunundakı tapşırıqların təcridən şagirdlərin müstəqil icra etmələrinə nail oluram. Müşahidələrimdən belə qənaətə gəlmişəm ki, bu işin müntəzəm aparılması məktəblilərdə sözlə həssas münasibətin yaranmasına və inkişafına əhəmiyyətli təsir edir.

Ədəbi qəhrəmanların yaddaqalan, parlaq obrazını yaratmaq üçün müəllifin istifadə etdiyi bədii vasitələr dərs dediyim bütün siniflərdə şagirdlərin diqqətini cəlb edirəm. Sürətlərin mənəvi aləmini açmaq, zahiri görüntüsünü fərqləndirmək üçün müəllifin, belə demək mümkündürsə, icad etdiyi bədii vasitələrin aşkarlanmasına və mənimsənilməsinə söz edirəm. Yuxarı siniflərə keçdikcə həmin istiqamətdə aparılan işin tələblərini mürəkkəbləşdirirəm. Məsələn, VII-VIII siniflərdə obrazlara verilən müəllif səciyyəsi üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil edirəm. Onlar ədəbi qəhrəmanların xasiyyətdəki başlıca cəhətləri müəyyənləşdirərkən müəllifin sözlərdən necə, hansı ustalıqla istifadə etdiyinə diqqət yetirirlər. Ayrı-ayrı obrazlara verilən müəllif səciyyəsinə sözləri, deyim tərzini aydınlaşdıraraq, müqayisələr apararaq şagirdlər ədəbi qəhrəmanların fərdiləşdirmək üçün yazıcının hansı bədii vasitələrdən istifadə etdiyini də müəyyənləşdirirlər.

Yazıcının portret yaratmaq bacarığının açıqlanmasına xüsusi diqqət yetirirəm. Obrazın portretini yaddaqalan etmək üçün yazıcının sözdən necə istifadə etməsini isə ön plana çəkirəm.

Bədii əsərlərin dil xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi prosesində şagirdlərin müstəqil işinə geniş yer verirəm. Məsələn, A. Şaiqın "Köç" hekayə-

sindəki təbiət təsvirini müstəqil oxuyan şagirdlərə tapşırıqlar verilmişdir. Müstəqil iş üçün müəyyənləşdirilən bu tapşırıqlara şagirdlər yazılı cavab hazırlamışlar.

Üzərində iş aparılan peyzaj çox maraqlıdır: "Azərbaycan... Doğma vətənimizin gözəl təbiəti vardır. Səhərlərə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır, tarlalara, təpələrə, çöllərə xalı kimi döşənmiş lətif, yumşaq otlar, çiçəklər dəniz kimi dalğalanır, yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış quşcuğazlar səs-səse verib ötüşürdü. Göz işlədikcə açıqlıq, yaşillıq, dərəklik, tərəklik, irəlilədikcə qarşımızda bir-birindən daha gözəl təbiət, daha canlı lövhələr açılır. İri, kələ-kötür, ətəkləri qaratıkan kolları ilə döşənmiş dağlar arasında yuxarı qalxdıqca təbiət və hava bütün başqalaşır, insan ürəkdolusu nəfəs alır".

İlk növbədə mətdəki çətin sözlərin mənası aydınlaşdırılmış, sonra şagirdlərə aşağıdakı suallara şifahi cavab vermələri təklif olunmuşdur. Bu parçanın oxusu sizə necə təsir etdi, bu təsvir sizdə hansı hissləri oyadı?

Cavablar məzmunca az fərqlənir: "Bu mətni oxuyanda mən özümü təbiətin qoynunda hiss etdim. Ürəyimdə sevinc, fərəh hissi oyandı"; "Mən bu təsviri oxuyanda özümdə bir yüngüllük hiss etdim. Elə gözəl hisslər keçirdim ki, onu sözlə ifadə edə bilmirəm. Qəribədir ki, nəfəs almaq da mənim üçün asanlaşmışdı".

Yazılı cavab hazırlamağı tələb edən tapşırıq şagirdlərə aşağıdakı məzmununda təqdim edilmişdir:

1. Mətdəki hansı sözlər diqqətinizi daha çox cəlb etdi? Nə üçün?
2. Mətdəki hansı sözləri daha uğurlu sözlərlə əvəz edə bilərsiniz?
3. Təsvir olunan mənzərənin gözəlliyini mətdəki sözlər, cümlələr necə çatdırır?

Hazırlanan cavablar, xüsusən ilk vaxtlar səviyyəyə xeyli fərqlənir. Bu istiqamətdəki işin müntəzəm aparılması fərqlərin azalmasına, cavabların əksəriyyətinin daha əhatəli olmasına şərait yaradır.

İlk mərhələdə hazırlanan və yüksək səviyyəli cavablardan hesab edilən bir işdə oxuyuruq: "Bu mətdə mənim üçün maraqlı sözlər çoxdur. Bu sözlərdə "nəsim", "xalı", "qımıldanmaq", "lətif", "dalğalanmaq" diqqətimi daha çox cəlb etdi".

Maraqlıdır ki, cavabların əksəriyyətində məhz bu sözlər göstərilmişdir. Lakin birinci sualın ikinci tərəfinə verilən cavablar xeyli fərqlidir. Şagirdlərdən bəziləri bu sözlərə, ümumiyyətlə az rast gəldiklərini qeyd etməklə fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışlar. Bəzi şagirdlər isə xeyli irəli gedərək sözlərin onlarda hisslərin baş qaldırmasına səbəb olduğunu, təsəvvürlərini genişləndirdiyini göstərmişlər. Belə cavablarda deyilir: "Burada oxuduğum "nəsim" sözünü ilk dəfə eşidirdim". Bu sözün işləndiyi cümlə mənim çox xoşuma gəldi. Başa düşdüm ki, "nəsim" səhərlər əsir, adamlara xoş təsir bağışlayır"; "Səhərlərə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır..." cümləsini oxuyanda böyük tut ağacının yaşıl yarpaqları, bu yarpaqların arasında sevincə cəldən qışqırmaq gözümün qabağına gəldi..."

Belə cavabların əksəriyyətində şagirdlər "lətif otlar", onların "dəniz kimi dalğalanması", "göz, işlədikcə açıqlıq, yaşillıq" sözlərinin onlarda xoş ovqat, gözəl hisslər oyadığını qeyd etmişlər.

Tapşırıqdakı ikinci sual şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Lakin onların mətn üzərində aparılan əməliyyatın hamısını uğurlu saymaq olmaz. Bu sual şagirdləri təkcə sözlərin sinonimlərini axtarmağa sövq etməmişdir, onları obrazlı düşünməyə yönəlmişdir.

Cavabların çoxunda "qımıldanmaq" sözünü "titrəmək", "lətif"i "zərif", "yaşıl"ı "gömgöy" kəlmələri ilə əvəz etmək uğurlu sayılmışdır. Mətn yenidən oxunarkən bu əvəzəlmələr nəzərə alınmışdır. Son nəticədə şagirdlər belə qənaətə gəlmişlər ki, müəllifin işlətdiyi sözlər daha uğurludur.

İlk iki sual tapşırığın üçüncü sualına əhatəli cavab hazırlanması üçün zəmin rolunu oynamışdır. Səviyyəyə yüksək olan işlərdə təsvir olunan mənzərənin valehedici olması döndə qeyd edilir. Hansı sözlərin, cümlələrin daha çox emosionallıq doğurması nəzərə çarpdırılır. Belə cavabların birində oxuyuruq: "Hekayədə oxuduğum sözlərin çoxuna birinci dəfə idi ki, rast gəlirdim. Onların mənasını öyrəndikcə cümlələrdəki fikirlər mənim üçün daha aydın olurdu. Cümlələr isə mənə gözəl mənzərələrdən xəbər verirdi..."

Digər bir cavabda daha maraqlı mülahizələrə rast gəlirik: "Oxuduğum parçadakı bir cümlə mənim diqqətimi daha çox cəlb etdi. Cümlə belədir: "Səhərlərə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır, tarlalara, təpələrə, çöllərə xalı kimi döşənmiş lətif, yumşaq otlar, çiçəklər dəniz kimi dalğalanır, yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış quşcuğazlar səs-səse verib ötüşürdü".

Həyatda belə bir mənzərə görməmişəm. Ancaq bu cümləni oxuyanda ürəyimdə sevinc hissi doğdu. Fərəhləndim. Özümü təbiətin qoynunda hiss etdim. Elə bil ki, əlimi yumşaq otlara toxundurdu. Elə bil ki, səs-səse verib ötüşən quşların səsinə eşitdim..."

Yazılı cavabların dinlənilməsi prosesində onların təhlili də həyata keçirilir. Müəllim şagirdlərdə yaranan fikri dəqiqləşdirir: "Bu təsvirin oxuculara güclü təsir bağışlamasının əsas səbəbi onun sənətkarlıqla yazılmasıdır", sözlərin üstüalqa seçilməsi və işlədilməsidir...

"Köç" hekayəsinin tədrisində başqa istiqamətdə də iş aparılmışdır. Hekayənin məzmunu ilə tanışlıq başa çatdıqdan sonra Kərim babanın danışığından - nitqindən nümunələr - səciyyəvi sözlər, cümlələr seçmək tapşırığı verildi. Kərim babanın şəhərdən gələn qonaqlarla söhbətini, ov səhnələri ilə bağlı xatirələrini yenidən diqqətlə oxuyan şagirdlər bu obrazın nitqinə məxsus səciyyəvi nümunələr seçmişlər. Təhlil dərində bu obrazı səciyyələndirərkən həmin nümunələrdən istifadə edən şagirdlər müstəqil fikir söyləməkdə çətinlik çəkməmişlər. Məhz seçdikləri nümunələr şagirdlərə imkan vermişdir ki, onlar Kərim babanın xeyirxahlığını, əməksevərliyini, qorxmazlığını, dünyagörmüş bir adam olduğunu müəyyənləşdirdilər.

Şagirdlərin çoxu Kərim babanın aşağıdakı sözlərini xatırlamışlar: "Pələng - iki-üç addım məndən aralı bir qaratıkan kolu yanında yuxılıb nərildəyirdi. İki dəqiqədən sonra canını təslim etdi. Yaxınlaşdım. O igid heyvanı öldürməyimə peşman oldum, ürəyim kövrəldi, gözlərim yaşardı. Tüfəngimi bir tərəfə atıb qabağında diz çökdüm. Başımı qollarım arasına alıb, üzündən-gözündən öpdüm".

Şagirdlər nəticə çıxarırlar: Kərim baba mərdliyi, igidliyi qiymətləndirən adamdır. Heyvanların içərisində mərdliyi, igidliyi, nəcib xüsusiyyətləri ilə seçilən pələngin ölümü ona ağır təsir edir. Çünki onun özü də mərd, igid ovçudur.

Dil faktlarının üzərində müntəzəm aparılan iş təkcə bədii əsərin məzmununun dərinə qavranılmasına, yazıçı niyyətinin başa düşülməsinə səbəb olmur, o, həmçinin, şagirdlərdə estetik zövqün formalaşmasına, şifahi və yazılı nitqin inkişafına da əhəmiyyətli təsir göstərir.

ŞAĞIRDLƏRİN TƏDQIQATÇILIQ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Dilavər RƏŞİDOVA,
Bakı şəhərindəki 27 saylı orta məktəbin müəllimi

Dənilməz faktır ki, qabiliyyətli, istedadlı şəxslər cəmiyyətin aparıcı qüvvələridir. İstedad, demək olar ki, hər bir şagirdə var. Ancaq bu istedadın üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi məktəbin - müəllimin üzərinə düşür. İstedad, ilk növbədə, fəaliyyət prosesində təşəkkül tapır. Təlim prosesi nə qədər məqsədəuyğun qurulsun, şagirdin istedadı da bir o qədər tez üzə çıxıb və inkişaf edəcək. Deməli, hər bir şagirdin sirləri, qəribə dünyasına ilkin olaraq müəllim daxil olur. Müəllim şagirdin qabiliyyətini düzgün müəyyənləşdirməkdə, ona fərdi yanaşmaqda, inkişafına düzgün istiqamət verməkdə yardım göstərir.

Yadımdadır, dərs dediyim siniflərin birində zəif oxuyan bir şagird var idi. Çox vaxt dərs danışmaz, tapşırıqları yarımcıq yazardı. Bir dəfə "Karvan dayandı" əsərini keçərkən hekayəyə gözəl bir şəkil çəkmişdi. Təriflədim, sanki uşağın dili açıldı, dərslərə də hazırlaşmağa başladı. Sonralar ədəbiyyatdan keçdiyimiz mövzulara aid şəkil çəkməyə başladı. Onun gələcəkdə gözəl bir rəssam olacağına artıq heç kim şübhə etmirdi. Valideyni ilə danışdım, uşağın həvəsinin, istedadının rəssamlığa olduğunu ona çatdırdım.

İstedadlı şagirdlərlə işi iki istiqamətdə aparıram: 1) **dərs prosesində**; 2) **sinifdərxiş iş zamanı**. Həm Azərbaycan dili, həm də ədəbiyyat dərslərində belə şagirdlərlə xüsusi məşğul oluram. Məsələn, ədəbiyyat dərslərində qruplarla iş zamanı belə şagirdləri qrupların lideri təyin edirəm. Təbii ki, əsas iş - məlumatları axtarıb tapmaq, paylaşdırmaq, qrupda həminin hazırlığını yoxlamaq onların öhdəsinə düşür. Mən həmin şagirdlərin işini yüksək qiymətləndirir, onları buna həvəsləndirirəm.

İstedadlı şagirdlərlə işin digər bir üsuluna hələ 5-ci sinifdən başlayıram. V-VI siniflərdə şəkil üzrə inşa, təsviri inşa yazılar yaradıcı şagirdin daxili aləmini üzə çıxarır. Lövhədə ruh oxşayan gözəl mənzərə şəkli, yaxud ana-övlad sevgisinə, vətənpərvərliyə aid şəkillər asıb bunlar əsasında kiçik hekayə qurmağı, əgər bacarırlarsa, şeir yazmağı tapşırıram. Şeir yazan şagirdlərə onun texnologiyasını anladır, sonra uşaqların yeni şeirlərini oxuyur, düzəlişlər edir, uşaq mətbuatında çap etdirməyi tövsiyə edirəm. Məsələn, "Bahar" rəsminə aid şagirdlərdən biri belə bir şeir yazmışdı:

Getdi boran, yağış, qar,
Gəldi yenə xoş bahar.
Əridi dağda qarlar,
Çoxaldı çayda sular.

Sən gələndə çəməndə
Çiçək açır bənövşə.
Novruz bayramı gəlir,
Tonqallar qalxır ərşə.

Azərbaycan dili dərslərində istedadlı şagirdləri üzə çıxarmaq üçün çətin, məntiqi tapşırıqları fəal şagirdlərə verir, onların nəyə qadir olduğunu müəyyənləşdirirəm.

Məsələn: V sinifdə deyilişi ilə yazılışı fərqlənən aşağıdakı sözləri verir, tələb edirəm ki, qaydaları özləri düşünüb tapsınlar.

1. Zaur [Zaur]; Rauf [Rauf] (Deyilişi və yazılışı fərqlənir).
2. Ədəbiyyat [ədəbiyat], şirniyyat [şirniyat] (bir [y] ilə tələffüz olunur).

Şagirdləri aşağıdakı düşündürücü suallar ətrafında da işlədirəm:

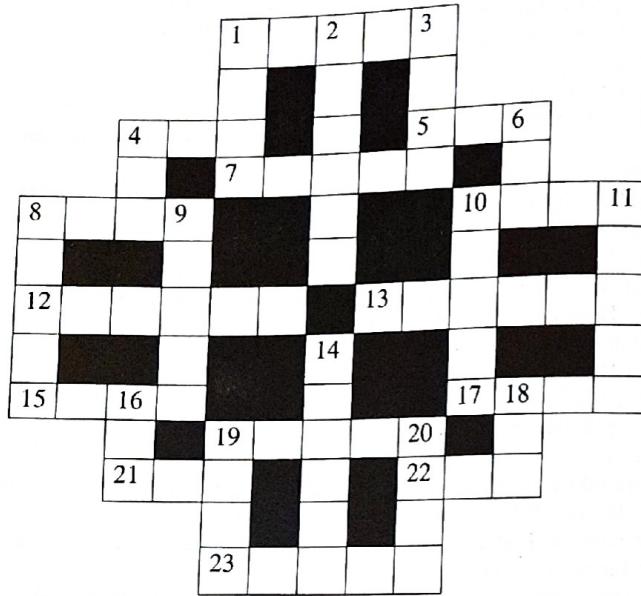
- 1) **Hiss, küll** sözləri samitlə başlayan şəkilçi qəbul edərkən qoşa samitdən biri düşür, ya yox və niyə?
- 2) **Dinləmək** və **barışmaq** sözlərinin başlanğıc forması quruluşa necədir? Fikrinizi əsaslandırın.
- 3) Nümunələrin əsasında **uzun saitli heca** ilə **vurğulu hecanı** fərqləndirin.

Sonrakı dərslərdə (əsasən yekunlaşdırıcı) şagirdlərə krossvord və test hazırlamağı da tapşırıram. Bunlar keçilən mövzulara, şagirdlərin maraq dairəsinə, intellektual səviyyəsinə uyğun olur (məqalənin sonunda onlardan bir neçə nümunə verirəm).

Bezi şagirdlərə hazır kartoçkalar payladığım halda, bunları istedadlı şagirdlərin özlərinə hazırladıram. Həmin kartoçkaları bu şagirdlərin öz aralarında bölüşdürürəm. Nəticədə istedadlı şagirdlər arasında rəqabət güclənir, gələndə daha mükəmməl kartoçka və ya test hazırlamağa çalışırlar.

Dərs prosesində şagirdi tanıdıqdan, onun hansı qabiliyyətə, istedadla malik olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra sinifdərxiş tədbirlərə cəlb edirəm. Belə tədbirlərin əsası isə ədəbiyyat, dram dərnəyi və müxtəlif yarışlar, müsabiqələr təşkil edir. Ümumiyyətlə, məktəbdə ədəbiyyat dərnəyinin olması istedadlı şagirdlər üçün vacibdir. Bu şagirdləri ayrı-ayrı fənn müəllimlərinin "kəşf etməsi" azdır, həm də onları bütün kollektivə təqdim etmək, tanımaq lazımdır. Şagird də şəxsiyyətdir. Bu şəxsiyyətdə özünəinam yaratmaq lazımdır ki, gələcəkdə cəmiyyətin önündə gedə bilsin. Oxumağa, yazmağa həvəsi olmayan, zorla "3" qiymət alan şagird, demək olar ki, dram dərnəyində oynadığı qəhrəmanların hesabına müəllim və şagird kollektivinin sevimlisinə çevrilə bilər. Yaxud aparıcılıq qabiliyyəti, şeir yazmaq və ifa etmək, ssenari tərtib etmək, istedadlı, mahir bir aktyor kimi rol oynamaq bacarığı olan şagird pis ola bilməz.

Krossvordlar

Soldan sağa

1. Millət necə ... olur olsun, nə işim var?
4. "Cütcü sürür tarlada cüt ... ilə" (Sabir)
5. C.Məmmədquluzadənin hekayəsi
7. Azərbaycanın görkəmli satirik şairi
8. M.Ə.Sabirin "Bir məclisdə 12 kişinin söhbəti" satirasında surət
10. Vəzn
12. "Hər ... edir səfheyi dünyada tərəqqi"
13. Xoş xəbər, bayram münasibətilə gözaydınlığı
15. Stolüstü oyun
17. Bütöv ay
19. M.Ə.Sabirin uşaq şeirlərinin birində quş
21. Musiqi aləti
22. Müsbət və ya mənfi
23. Texnikanın növü

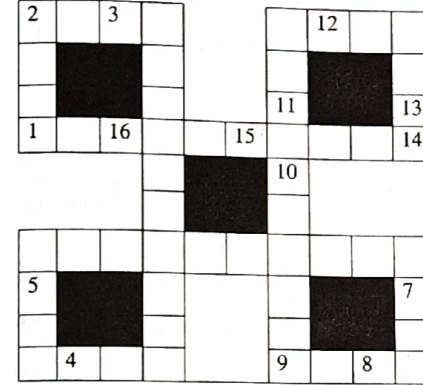
Yuxarıdan aşağı

1. İnad
2. Partiya başçısı (sinonim)
3. Riyaziyyatın bir sahəsi
4. İşıq telləri
6. "Çətin" sözünün sinonimi
8. "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində surət
9. Yatmısan ... əmi gürcülər içrə hələ sən, Nə olur ta bu Müsəlmanlığa da bir gələsən
10. M.Ə.Sabirin "Balaca səhnə" əsərində surət
11. XIX əsr Azərbaycan şairi (Fani təxəllüsü ilə məşhurlaşan)
14. M.Ə.Sabirin "Bir məclisdə 12 kişinin söhbəti" əsərində surət
16. Şahmatda məğlubiyyət səviyyəsi
18. "Ağıl" sözünün klassik ədəbi qarşılığı
19. Çəki vahidi
20. "Dağlıq" sözünün antonimi

DÜZGÜN CAVABLAR

Soldan sağa: 1) tarac, 4) şur, 5) "Buz", 7) Sabir, 8) əvam, 10) əruz, 12) millət, 13) təbrik, 15) damla, 17) bədr, 19) qarğa, 21) tar, 22) qol, 23) maşın

Yuxarıdan aşağı: 1) tərs, 2) rəhbər, 3) cəbr, 4) şüa, 6) zor, 8) Əhməd, 9) molla, 10) ərbab, 11) Zakir, 14) dərviş, 16) mat, 18) əql, 19) qram, 20) aran

1. Nitq hissəsi.
2. Zərflə bağlı olan nitq hissəsi.
3. Dilçiliyin şöbələrindən biri.
4. A.Şaiqin əsəri.
5. Cümlə üzvlərindən biri.
6. "...Dədə Qorqud".
7. "Gülüstani ...".
8. Şəxs əvəzliyi.
9. Azərbaycan klassik şairi.
10. Bağlayıcı.
11. Nitq hissəsi.
12. Cümlə üzvü.
13. İsmi sualları.
14. Rəsmi ... üslub.
15. Nitq hissəsi.
16. Stol.

DÜZGÜN CAVABLAR

1) zərf, 2) fel, 3) leksikologiya, 4) "Araz", 5) zərflik, 6) "Kitabi, 7) ... İrəm", 8) Mən, 9) Nəsimi, 10) ilə, 11) ədat, 12) təyin, 13) nə, 14) -əməli, 15) isim, 16) miz.

TESTLƏR

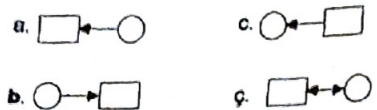
1. Aşağıdakı cümlələrdən hansı tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir?

- a. Kərəm elə adam idi ki, onun bir dediyi iki olmadı.
- b. Co onu qovur, gözleyirdi ki, qəddini düzəltsin.
- c. Müdir elə çığırdı ki, yazıq fəhlənin az qala qulaqları kar oldu.
- ç. Qəlbində elə hisslər keçirirdi ki, elə bil onun özü buz kimi soyuq dənizdə yarıya qədər suya batıb gedən bir qayıqdır.

2. Aşağıdakı cümlələrdən hansı təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə deyil?

- a. Elə sözlər deyirsən ki, adamın lap gülməyi gəlir.
- b. Sözlərinizdən onu başa düşürəm ki, sizin bu işlərə heç bir aidiyyətiniz yoxdur.
- c. Mənim başıma elə bəlalər gəlib ki, sənin heç yuxuna da girməz.
- ç. Elə qarlı gün idi ki, adam yeriyə də bilmirdi.

3. Aşağıdakı cümlənin sxemi hansı sırada düzgün verilmişdir? "Kim ki düşünməkdən qorxur, öz əli ilə öz işığını söndürür".

(-baş cümle, - budaq cümle)

4. Aşağıdakı cümlələrdən hansı tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir?

- Mənə elə adam lazımdır ki, olındən hər iş gölsin.
- Fərqliniz ondadır ki, son ağıllısan, o isə müdrik.
- Fərqliniz oradadır ki, son bu yerlərdə ilk dəfə olursan.
- İnanıram ki, biz qalib gələcəyik.

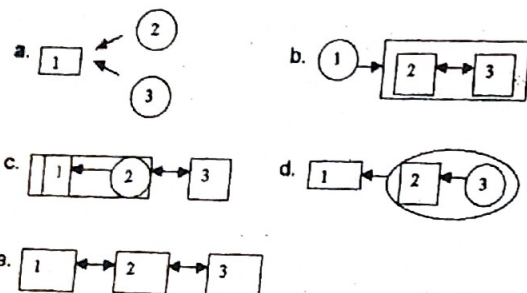
5. "Pəncərədən baxan zaman ona elə gəldi ki, xeyir və şər ağacını görür" tabeli mürəkkəb cümləsinin hansı növə aid olduğunu müəyyənləşdirin.

- zərflilik budaq cümləsi
- mübtəda budaq cümləsi
- tamamlıq budaq cümləsi
- təyin budaq cümləsi

6. Zərflilik budaq cümləsini göstərin.

- Pəri ona bildirdi ki, zaman hər şüşədə həyat işığı ilə nurlanmış naxışlar çəkib.
- Bu sənin özündən asılıdır, hərgah, əcdadın Adəm kimi burada qala bilərsən!
- Yatmış pəri elə füsunkar, elə gözəl idi ki, yalnız Cənnət bağının perisi belə gözəl ola bilərdi.
- Dedim ki, bacarmaram.

7. "Arzumuz budur ki, böyük oğlan olasan, gördüyün işlər bizi və valideynlərimizi sevindirsin" cümləsi üçün hansı sxem doğrudur?

8. Budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələn tabeli mürəkkəb cümlələr hansılardır?

- Həyətə çıxdım ki, gözlədiyimiz qonaqları qarşılayaq.
 - Nə vaxt hazır olsan, sənə göndərələr.
 - Nə qədər ki Nadir gəlməyib, işlərimiz çətin düzələr.
 - Hərçənd, onu yaxşı tanıyıram, ancaq haqqında çox eşitmişəm.
- a) 1, 2; b) 2, 4; c) 1, 3; ç) 2, 3, 4

LİRİK ŞEİRLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİ

Kifayət QULİYEVA,
Bakı şəhərindəki 72 saylı məktəb-liseyin müəllimi

Orta məktəb fənləri arasında mühüm yer tutan ədəbiyyat müstəqil, yaradıcı düşünməyə qabil gənclərin tərbiyə edilib yetişdirilməsində əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin müxtəlif növ müstəqil işini təşkil etmək, onların səmərəli müstəqil fəaliyyətini təmin etmək üçün müəllimin geniş imkanları var.

Məktəb təcrübəsində bədii mətnlərin təhlili ilə bağlı şagirdlərin müstəqil işlərinə yer verilir. Lakin bu, əksər hallarda epizodik səciyyə daşıyır. Bunun bir səbəbi problemlə bağlı müəllimlərə metodik köməyin, demək olar, göstərilməməsidir.

Müstəqil işlər üçün tapşırıqların müəyyənləşdirilməsində əsərin məğzinin, mənasının dərk etdirilməsi istiqamətində işlərin təşkili əsas götürülməlidir. Tapşırıqlar əsərin oxusundan alınan emosionallığı, estetik təsiri azaltmamalıdır. Müstəqil iş üçün tapşırıqlar emosional qavramı dərinləşdirə bilər və dərinləşdirməlidir.

Müstəqil işlərin uğurlu tətbiqi və səmərəli nəticəsi ədəbi əsərlərin növ xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından çox asılıdır. Məlumdur ki, V-IX siniflərin proqramlarında hər üç ədəbi növə daxil olan əsərlərə yer verilmişdir. O da məlumdur ki, bu ədəbi növlərdən olan əsərlərə şagirdlərin marağı müxtəlif olduğu kimi, onların qavranılma mexanizmi arasında da fərq var. Deməli, şagirdlərin müstəqil işinin təşkilində

və aparılmasında ədəbi növlərin xüsusiyyətlərini, hər növün qavranılmasındakı spesifikliyi nəzərə almaq lazımdır.

Lirik əsərlərin V-IX siniflərdə öyrədilməsində diqqət üç məsələnin üzərində cəmləşdirilir: **konkret şeirdə ifadə olunmuş fikirlərin, hiss və həyəcanın qavranılmasının təmin edilməsi, şeir dilinin xüsusiyyətlərinin başa salınması, mətnin ifadəli oxusunun öyrədilməsi.** Bunların hər birinin reallaşdırılmasında müstəqil işlərin təşkili mümkündür.

Lirik şeirin sinifdə birinci oxusu (müəllimlərin ifasında, yaxud bədii yazısının dinlənilməsi), şagirdlərdə ilkin təəssüratın, ilkin emosional münasibətin yaranmasına səbəb olur.

Bütün bunları nəzərə alaraq VI sinifdə S.Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin tədrisini aşağıdakı məzmununda təşkil edərik.

Əsərin öyrədilməsinə ayrılmış saatların birincisində M.Sadıqovanın ifasında şeirin lent yazısından bir parça dinlənilir. Üzərində iş aparılacaq on bir bəndi şagirdlər oxuduqdan sonra onlardan hansı mətləbləri başa düşmədiklərini soruşuram.

Maraqlıdır ki, əksər hallarda şagirdlər şeiri bütünlüklə başa düşdükələrini söyləyirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, əsərin ilk on bir bəndində izahına ehtiyac duyulan məsələlər var. Şagirdlərin diqqətini birinci bəndə cəlb edərik. İkinci misrarı -

"Durnagözlü bulaqlardan" ifadəsini necə başa düşdüklerini aydınlaşdırmağı tələb edirəm. Həmin misrada ifadə olunan fikri, əksər hallarda, özüm aydınlaşdırıram: burada məcazin epitet növünün işləndiyini göstərirəm. Əlavə edirəm ki, şair "durnagözlü bulaqlardan" keçdiyini söyləyərkən suyu son dərəcə şəffaf, duru, qaynar olan bulaqları nəzərdə tutmuşdur.

Birinci bəndin dördüncü misrasının aydınlaşdırılmasına da ehtiyac yaranır; izah edilir ki, şair "sakit axan Arazları eşitməşəm" deyərək Azərbaycanla qəlbən bağlılığına, nəbzinin sakit axan çaylarla birgə vurduğuna işarə edir.

Üçüncü bənddəki obrazlılığın aydınlaşdırılmasına da ehtiyac duyulur; qeyd edirəm ki, şair öz vətəninə ana ilə bərabər tutur, vətən və vətəndaş münasibəti ana-övlad münasibəti ilə yanaşı qoyulur.

Şeirnin altıncı bəndi ilə əlaqədar da şərh verilməlidir; şair çox yığcam şəkildə Azərbaycanın keşməkeşli tarixinə işarə etmişdir. Məhz aylar, illər yaşayan, amansız, güclü düşmənlərlə qarşılaşan Azərbaycan öz varlığını qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Onun nəsilərdən-nəsilərə keçən şöhrəti əbədi olmalı, qorunmalıdır.

Oxunmuş hissənin məzmunu ilə bağlı aşağıdakı tapşırıq icra etdirilir.

1. Şairin vətəninə dərin məhəbbəti hansı misralarda daha qabarıq ifadə olunmuşdur?

2. Şeirdə vətənimizin keçmişinə necə xatırlanır?

3. Oxuduğunuz parçada Azərbaycanın təbii mənzərələri necə təsvir edilmişdir?

Yüksək səviyyəli cavablarda daha geniş faktların əhatə edilməsinə, əsərdən maraqlı nümunələrin seçilməsinə sıx-sıx təsadüf edilir. Belə cavablar üçün səciyyəvi olanlardan fraqmentlərə nəzər salmaq:

...Şeirnin hər misrasında şairin vətəninə dərin məhəbbəti duyulur... Şeirdə elə misralar da var ki, şair

doğma Azərbaycana məhəbbətini daha açıq, daha ürəkdən bildirmişdir... Şair vətəninə ana adlandırır, ürəklə can bir-birindən ayrıla bilmədiyi kimi o da Azərbaycandan ayrı yaşaya bilməyəcəyini bildirir:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Şair:

*Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağlıyam sana...*

misralarında da vətəninə ürəkdən bağlı olduğunu ifadə etmişdir... (S.Şəfəq).

...Şair vətəninə məhəbbətdən, onun tükənməz sərvətindən danışmaqla bərabər, Azərbaycanın keçmişini də yada salır... Bu ölkənin başının çox bəlalər çəkdiyini göstərir:

*Düşdün uğursuz dillərə,
Nəhs aylara, nəhs illərə.
Nəsillərdən-nəsillərə
Keçən bir şöhrətin vardır;
Oğlun, qızın bəxtiyardır... (R.Günay)*

...Şair gəzdiyi, gördüyü yerlərdən söz açır. Şeirdə Azərbaycanın durnagözlü bulaqları, örpəyi ağ buludlar olan uca dağları, ucsuz-bucaqsız düzləri, ceyranı-cüyürü... yada salınır...

...Şair vətəninə gözəlliklərini sevə-sevə təsvir etmişdir:

*Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...
Ceyran qaçar, cüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənini!
Aranın, yaylağın sənini! (B.Dilərə)*

Aşağı və orta səviyyəli cavabların təhlilindən məlum olmuşdur ki, onları birləşdirən bir sıra məqamlar var. Məsələn, tapşırığın birinci sualı ilə bağlı bu iki səviyyəyə daxil olan cavablar, şeirdən seçilən nümunələr,

onların izahı baxımından, demək olar, eynidir.

Orta səviyyəli cavablardan birində oxuyuruq:

...S.Vurğun doğma yurdunu, elini dərin məhəbbətlə sevmişdir. O, "Azərbaycan" şeirində yazır:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Şair doğma vətəninə ana, özünü isə ona övlad hesab edir. Ona görə hara getsə də yenə onun isti qucağına tələsir:

*Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağlıyam sana.
Hanki səmtə, hanki yana
Hey uçsam da yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən! (Ş.Nisə)*

Həmin sualla əlaqədar **əşağı səviyyəli** cavabların birində deyilir:

- ...Doğma vətəninə hər şeydən əziz tutan şair bu şeirində məhəbbətlə yazır:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Doğma yurdu şair üçün anadır, övlad anasını necə sevir, şair də vətəninə elə sevir... Şair haraya getsə də, yenə vətəninə rahat olur...

(S.Kəmalə).

Bu cür oxşarlıq tapşırığın digər suallarına hazırlanan cavablarda da bu və ya digər dərəcədə müşahidə edilir. İkinci sualla bağlı **orta səviyyə** üçün səciyyəvi olan cavabların birində deyilir:

...Şair Azərbaycanın nəhs aylar, nəhs illər yaşadığını göstərmişdir:

*Düşdün uğursuz dillərə,
Nəhs aylara, nəhs illərə.*

*Nəsillərdən-nəsillərə
Keçən bir şöhrətin vardır;
Oğlun, qızın bəxtiyardır...*

Uğursuz dillərə düşən, ağır günlər yaşayan Azərbaycanın şöhrəti nəsillərdən-nəsillərə keçib... (H.Lalə).

Aşağı səviyyə üçün səciyyəvi olan cavabların əksəriyyətində həmin bənd misal götürülmüş və səthi şərh verilmişdir.

Orta səviyyəli cavablarda üçüncü sualla bağlı maraqlı faktlar öz əksini tapmışdır. Bunlarda aşağı səviyyəli cavablardan fərqli olaraq mətnin özünə müraciət halları daha çoxdur.

...Şeirdə Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərindən daha çox danışılır... Şair vətənin uca dağlarını, gözəl bulaqlarını sevə-sevə xatırlayır:

*Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan;
Eşitməşəm uzaqlardan
Sakit axan Arazları;
Sınamışam dostu, yarı...*

Şair Xəzər dənizini, Muğan düzündü, Eldar dağına yada salır:

*Bir tərəfin bəhri-Xəzər
Yaşılbaş sonalar gəzər;
Xəyalım dolaşar, gəzər
Gah Muğanı, gah Eldarı.
Mənzil uşaq, ömür yarı!*

Şair gözü ilə gördüyü yerləri təsvir edir:

*Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...
Ceyran qaçar, cüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənini!
Aranın, yaylağın sənini... (T.Ramil)*

Aşağı səviyyəli cavablar, ilk növbədə, faktların məhdud olması ilə diqqəti cəlb edir. Onlarda əsərdən götürülən nümunələr barədə də əhatəli şərh verilməmiş, konkretlik çox zəif olmuşdur.

Cavabların təhlili, qüsurların ətraflı izahı şeirin ikinci hissəsinin məzmununu ilə bağlı verilən ikinci tapşırığın icrasında şagirdlərin daha səmərəli fəaliyyətinə imkan yaratmışdır. Tapşırıq aşağıdakı məzmununda olmuşdur:

1. Oxuduğunuz parçada Azərbaycanın müxtəlif bölgələri necə təsvir edilmişdir?

2. Vətənimizin sərvətləri şeirdə necə xatırlanmışdır?

3. Ölkəmizin şeir, sənət ocağı olması barədə əsərdə nə deyilir?

Maraqlıdır ki, **yüksək səviyyəli** cavablarda təhlil ünsürləri də müşahidə edilmişdir. Belə cavablar daha çox faktın əhatə edilməsi və onlara münasibət bildirilməsi ilə fərqlənir.

Səciyyəvi işlərin birində oxuyuruq:

...Şair Azərbaycanı yaxşı tanıyırdı, çox yerləri piyada gəzmiş, çox yerləri öz gözləri ilə görmüşdü. Buna görə də şeirdə vətənimizin müxtəlif bölgələri xatırlanmışdır... Çayı məşhur olan Lənkəranın yaşıllığı, sərin yaylaqları olan Qazaxın gözəl təbiəti təsvir edilmişdir...

Qarabağ musiqi, sənət ocağı kimi yada salınır:

*Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan;
Axsamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi (M.Günay)*

Şagird ikinci sualla bağlı hazırladığı cavabda şeirdən gətirdiyi konkret nümunələrdən çıxış etmişdir:

...Şair vətənimizdə taxıl, pambıq, üzüm yetişdirilməsini yada salır:

*Sarı sünbül bizim çörək,
Pambığımız çiçək-çiçək,
Hər üzümdən bir şirə çək,
Səhər-səhər acqarına
Qüvvət olsun qollarına. (M.Günay)*

Maraqlıdır ki, bu məzmununda cavab hazırlayan şagirdlərin çoxu

üçüncü sualla bağlı geniş şərh vermişlər. İşindən nümunə gətirilən şagird yazır:

...Azərbaycan öz şairləri, yazıçıları ilə məşhurdur. Bütün dünyada tanınan yazıçılarımız çoxdur...

S.Vurğun bu şeirdə vətənimizin şeir, sənət ocağı olmasından fərəhlə söz açır, böyük şairlərimizin adlarını yada salır, onların ölməzliyindən danışır:

*Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər!
Əlin qələm, sinən dəftər,
De gəlsin hər nəyin vardır,
Deyilən söz yadığıdır.*

Aşağı və orta səviyyəyə daxil edilən cavabların məzmununu arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər müşahidə edilmişdir. Aşağı səviyyəli cavablarda, əksər hallarda, çox da mühüm olmayan bir, yaxud iki fakt göstərilərkə kifayətlənilmişdir. Hiss olunur ki, cavabları hazırlayanlar əsərdəki digər faktların əhəmiyyətini qiymətləndirməmişlər. Şeirdən əsaslı nümunələrin gətirilməsi qayğısına da qalmamışlar. Elə buna görə də sözcülyə xeyli yer verilmişdir. Birtərəfli yazılmış mülahizələr də yox deyildir. Belə cavablar üçün səciyyəvi olanlardan birinə diqqət edək:

...Şeirdə Azərbaycanın bütün yerləri haqqında danışılır. Lənkəranın, Qazağın, Qarabağın, Bakının adı çəkilir...

...Şair Azərbaycanda taxıl, pambıq, üzüm yetişdirildiyini yada salır:

*Sarı sünbül bizim çörək,
Pambığımız çiçək-çiçək,
Hər üzümdən bir şirə çək,
Səhər-səhər acqarına
Qüvvət olsun qollarına*

...Şeirdə Azərbaycanın məşhur şairlərindən Nizaminin, Füzulinin adı çəkilir...(A.Zaur).

Orta səviyyəli cavablar bunlarla müqayisədə əhatəlidir. Başqa sözlə,

şagirdlər gətirdikləri nümunələrə nisbətən geniş şərh vermiş, suallardan hər birinə ətraflı cavab verməyə cəhd göstərmişlər. Lakin əsərdəki faktlara münasibət baxımından hər iki səviyyəyə daxil olan cavabların arasında oxşarlıq çoxdur; yəni orta səviyyəli cavablarda da məhdud həcmdə faktların üzərində dayanılmaqla kifayətlənilmişdir. Belə cavablar üçün səciyyəvi olanlardan birinin fraqmentlərinə nəzər salaq:

...Şair doğma vətəni haqqında ürəkden danışır. Onun üçün Azərbaycanın hər yeri əzizdir. Şeirdə Qarabağ haqqında deyilir:

*Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan;
Axsamüstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi.*

...Azərbaycanın var-dövləti, sərvətləri şeirdə tez-tez xatırlanır:

*Sarı sünbül bizim çörək,
Pambığımız çiçək-çiçək,
Hər üzümdən bir şirə çək,
Səhər-səhər acqarına
Qüvvət olsun qollarına.*

...Şair doğma vətəni bir də ona görə sevir ki, o, şeir, sənət ocağıdır, böyük şairlər yurdudur:

*Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər!
Əlin qələm, sinən dəftər,
De gəlsin hər nəyin vardır,
Deyilən söz yadığıdır.*

S.Vurğunun doğma yurduna məhəbbəti çox böyük idi...(İ.Səriyyə).

Əsərin məzmununun öyrədilməsinə həsr edilən dərslərin sonuncusunda qazanılmış biliyin sistemə salınması, zəif mənimşənillərlərin dərinləşdirilməsi məqsədini güdən müsaibə aparılmışdır. Bu, şeirin təhlili üzrə verilən aşağıdakı tapşırığın səmərəli icrasına az təsir etməmişdir:

1. Şairin doğma vətəninə məhəbbəti şeirdə necə ifadə edilmişdir? Fikrinizi misallarla əsaslandırın.

2. Şeirdə vətənimizin keçmişinin xatırlanmasının səbəbini necə izah edərsiniz?

3. Vətənimizin gözəlliyi, onun təbii sərvətləri barədə aydın təsvir üçün yaranmasına şair necə nail olmuşdur?

Tapşırığın **birinci bəndi** təkcə əsərin ümumi qayəsini yaxşı bilməyi tələb etmir, o, həm də şairin "şəxsi düşüncəsinin" məğzinə də mükəmməl bələdliyi nəzərdə tutur.

Baş bələdlər çəkən, lakin tarixin keçməklərindən üzüağ çıxan vətənimizin keçmişinə şairin müraciət etməsi təbii idi; nəhs aylar, nəhs illər yaşamağa məcbur olan Azərbaycanın ölüm-dirim savaşlarından ləyaqətlə çıxması bütün nəsillərə bəlli olmalıdır. Azərbaycan övladları bilməlidir ki, vətənin qan bahasına qorunub saxlanan şöhrəti əbədi olmalı, bütün nəsillər onun keşiyində dayanmalıdır.

Tapşırığın **üçüncü sualı** asan deyil; şagirdlərdən yazıçı sənətkarlığı barədə fikir söyləməyi tələb edir. Tapşırığın icrasından əvvəl aparılan müsahibə bu suala cavab hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu sual, həmçinin, şagirdlərdən əvvəllər qazandıqları bilik və bacarıqdan geniş istifadə etməyi tələb edir. Tapşırıqda hazırlanan cavablar məzmunca fərqlənsələr də, hər üç səviyyədə irəliləyiş nəzərə çarpır.

Bilik və bacarıqların tətbiqi ilə bağlı uğurlu cəhətlər nəzərə çarpır. Lakin onlarda çatışmazlıq, qüsurlar da az deyil; məsələn, ikinci sualın mahiyyətini aydınlaşdırmaqda şagirdlərin çoxu acizlik göstərmiş, birinci tapşırığın ikinci sualına ("Şeirdə vətənimizin keçmişi necə xatırlanır?") hazırlanan cavab kiçik dəyişikliklə təkrar edilmişdir.

Üçüncü sualla bağlı bir sıra cavabların məğzini əsaslandırılmayan mülahizələr təşkil edir.

II səviyyəli cavablar üçün seçiyəvi olan işlərdən birinin fraqmentlərinə nəzər salaq:

...Şair bu şeirində ən çox vətənə məhəbbətindən danışmışdır. Şeirdə ürək sözlərini deyən şair onu - "yurdum", "yuvam", "məskənim" sözləri ilə özizləyir... Şair Azərbaycanı doğma anası qədər sevir, onu "ana" adlandırır:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimdən,
Anam, doğma vətənimdən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

S.Vurğun vətəninin keçmişi ilə fəxr edir:

*Düşdün uğursuz dillərə,
Nəhs aylara, nəhs illərə.
Nəsillərdən-nəsillərə
Keçən bir şöhrətin vardır;
Oğlun, qızın baxtıyandır...*

...Şair Azərbaycanın təbiətinin gözəlliyi, sərvəti haqqında da danışır. O, başı qarlı dağların gözəlliyini, ceyranlı, çüyürlü oylaqlarını təsvir etmişdir. (İ.Rəna)

III səviyyəli cavablar, ilk növbədə, təsvirçilikdən uzaq olması, təhlilin əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə cavablardan birindən parçalara nəzər salaq:

Səməd Vurğun vətəni böyük məhəbbətlə sevmişdir. Bu məhəbbətini bildirmək üçün o, "Azərbaycan" şeirində çox təsirli sözlər işlətməmişdir...

...Şair vətəni "ana" adlandırır, uşaq anasını necə sevir, o da vətəni elə sevir. Uşaq anasına necə bağlıdırsa, şair də vətəninə elə bağlıdır:

*Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağlıyam sana.
Hənkə səmtə, hənkə yana
Hey uçsam da yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən!*

...Şair vətəni ürəkdən sevdini şeirdə çox səmimi ifadə etmişdir:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimdən,
Anam, doğma vətənimdən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

...Şeirdə Azərbaycanın keçmişi haqqında da danışılır. Şair vətənimizin böyük bir keçmişi olduğunu yazır. Amma Azərbaycanın başı olmanın bəlalər çəkib, Azərbaycan uğursuz dillərə düşsə də, nəhs aylar, nəhs illər yaşasa da şöhrətini itirməyib. Azərbaycanın bu şöhrətini qorumağa borcluyuq.

...Şeirdə vətənimizin gözəlliyindən də çox danışılmışdır... Şeiri oxuyanda Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin gözəlliyi gözümüzün qabağına gəlir... Şair öz gözü ilə gördüyü, qarış-qarış gözdüyü dağlar, dərələr haqqında elə yazır ki, sanki onları sən də görürsən:

*Sıra dağlar, gen dərələr,
Ürək açan mənzərələr...
Ceyran qaçar, çüyür mələr,
Nə çoxdur oylağın sənini!
Aranın, yaylağın sənini!*

...Şair Qarabağ haqqında bir cür, Lənkəran, Qazax, Bakı haqqında başqa cür danışır. Bu yerlərin hər birinin öz gözəlliyindən söz açır... (S.Şəfəq).

Hər üç səviyyəyə daxil olan cavablarda əvvəlcədən qazanılmış bilik və bacarıqların tətbiqi, fərqli də olsa, özünü göstərir. Maraqlıdır ki, təhlilə bağlı verilən sonuncu tapşırığın icrasında şagirdlərin əksəriyyəti iki əvvəlki tapşırığa hazırladıqları cavablara bir daha qayıtmış, bir çoxları isə həmin cavablarına tənqidi münasibət bəsləmişlər.

Hazırlanmış cavabların etraflı təhlili əsərin tədrisinə ayrılan sonuncu dərstdə bir sıra mühüm mətləbləri şagirdlərin əksəriyyətinin düzgün izah etmələrinə imkan yaratmışdır.

BƏDİİ ÜSLUBUN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRD FƏALLIĞINI NECƏ TƏMİN EDİRƏM?

Zərifə MİKAYİLOVA,
Bakı şəhərindəki
196 saylı məktəbin müəllimi

Dərsdə istifadə olunan təlim üsulları müxtəlif və rəngarəngdir. Lakin son vaxtlar xüsusi aktualıq kəsb edən interaktiv təlim metodları şagirdlərdə fəal əqli düşüncə, yeni yaradıcı təfəkkür kimi keyfiyyətlər formalaşdırmaq baxımından daha uğurludur.

Mən də bu cür fəal təlim metodlarına üstünlük verir, dərslərimdə şagirdlərə zəngin informasiya çatdırmağa, sərbəst düşüncəli vətəndaşlar yetişdirməyə çalışıram. Şəkillər, plakatlar, bədii əsərlər, xüsusilə lirik şeirlər, audio və video materiallar vasitəsilə təlim materiallarını mənimsədirəm. XI sinifdə Azərbaycan dilindən "Bədii üslubun funksional üslublar sistemində mövqeyi" mövzunu keçərkən qarşıma mövzunun mahiyyətini bədii mətnlər əsasında mənimsətmək, funksional üslublara inteqrasiyasını aydınlaşdırmaq, verilmiş biliyi praktik çalışmaları möhkəmləndirmək, şagirdlərdə elmi, bədii, estetik təfəkkürü inkişaf etdirmək, eləcə də yuxarı sinif şagirdlərini bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək üçün daha çox interaktiv təlim metodlarından yararlanıram.

Mövzunun tədrisi zamanı istifadə etdiyim qruplarla iş metodu, maraqlı diskussiya, rəngarəng tapşırıqlar, səhnəciklər, portret və şəkillər, audio və video materiallar, qruplar arasında fəal elmi və bədii

bilik yarışması sən və sağlam əhval yaradır və dərslər canlı, maraqlı keçməsinə səbəb olur.

Əvvəlcədən şagirdlər qruplara bölünür. Hər qrupa ad verilir: "Fonetika", "Leksika", "Qrammatika". Qrupun hərəsində altı nəfər şagird olur. Üç nəfərdən ibarət "münisflər heyəti" isə I və II mərhələdə qrupların cavablarını qiymətləndirir.

Dərs qeyri-ənənəvi üsulla başlanır. Dahi bəstəkarımız Ü. Hacıbəyovun "Koroğlu" üvertürası səslənir, sinifdə yüksək əhval yaranır və mən şagirdlərdən bu möhtəşəm musiqinin onlara necə təsir bağışladığını xəbər alıram. Təxminən bu məzmununda cavablar alınır: "Hal-hazırda torpaqlarımızın 20%-ə yaxını işğal olunub. Bu musiqi bizi döyüşə, mübarizəyə, qələbəyə səsləyir, bizdə vətənpərvərlik hissinə gücləndirir, mənəvi qüvvə verir".

Sonra "Fonetika" komandasının şagirdləri səhnəcik göstəririlər (İ.Şıxlının "Ayrılan yollar" əsərindən):

Aparıcı: - Zeynəb yolunu oğrun-oğrun İmranı süzürdü. Birdən qaşlarını dartaraq:

Zeynəb: - Booy, ay İmran, nə yaman qaralmısən?

Aparıcı: - İmran burnunun ucuna qədər qızardı.

İmran: - Mən əvvəldən qarayam. Qara adamın nəyi qaralacaq?

Səhnəcikdə səsləndirilən mətn əsasında keçmiş dərsi - "Müəllifin dili və tipin dili" mövzusunun soruşuram. "Münsiflər heyəti" hansı qrupun öz mülahizə və düşüncələrini daha dəqiq və elmi şəkildə, etraflı ifadə etməsini bütün dərs boyu izləyir və qiymətləndirir.

"Mətnaltı məna"ya dair evə verilmiş tapşırığa aid (müvafiq bədii nümunələr tapmaq) "Qrammatika" komandası M. Arazın "Məndən ötdü", "Leksika" komandası isə S. Rüstəmin "Təbrizim" şeirini ifadəli oxuyur, hər iki əsərdə "gizlənməmiş" mətnaltı mənanı izah edirlər. Beləliklə, deyilən fikirlər ümumiləşdirilir:

"Məndən ötdü" şeirində Azərbaycanın xanlıqlara parçalanması, onlar arasındakı münaqişələr, "Təbrizim" şeirində isə Azərbaycanın 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə əsasən ikiye parçalanması, tarixi ədalətsizlik mətnaltı məna ilə ifadə edilmişdir.

Belə əyanlıqdan sonra keçmiş dərsə aid **frontal sorğu** aparılır. Nəticədə bütün şagirdlər, hətta zəiflər də mövzunu yaxşı mənimsəyir, əzbəçilikdən uzaqlaşır, ənənəvi dərslərdəki yeknəsəqlikdən xilas olurlar. Keçmiş dərsi möhkəmlətmək üçün komandalardan M.Füzulidən (ayrı-ayrı qəzəllərindən), M.Ə.Sabirdən ("Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?", "Ürəfa marşı" və s.) şeirlər söyləyirlər. Bütün şagirdlərin sorğuda fəal iştirak etməsinə, ən zəiflərin belə şeirləri ifadəli, emosional söyləməsinə çalışıram. Sonra qrupların bir-birinə verdikləri sualları dinləyirəm: "Leksika" komandası "Fonetika" komandasına sual verir: "Tipi öz dilindən məharətlə danışdırmaq hansı sənətkarlara məxsusdur?" Cavabda ilk növbədə M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Vəzirov, M.F.Axundovun adları

çəkilir. Şagirdlərdən biri isə N. Vəzirovun "Müsbəti-Fəxrəddin" əsərindən Rüstəm bəyin monoloqunu nümunə gətirir və əzbər söyləyir: "Qrammatika" komandası isə "Leksika" komandasına "Bədii ifadə vasitələri" haqqında sual verir. Şagirdlər epitet, mübaligə, təşbeh və s. ifadə vasitələrinə aid nümunələr söyləyirlər.

Düşdü yenə dəli könül
gözlərinin xəyalinə,
Kim nə bilir bu könlümün
fikri nədir, xəyalı nə. (İ.Nəsimi)

Baxın səhərlərin yaqut rənginə.
Bənzəyir şairin söz əhənginə.
Bir qaraquş kimi uçan xəyalım
Vətən torpağını seyr edir yenə.

(S.Vurğun)

Sonra lövhədən asılmış şəkildə nəyin təsvir olunduğunu şagirdlərdən soruşuram və cavab alıram: "Yay səhəri". "Leksika" komandası sualı ilk cavablandırdığı üçün yay səhərinə aid A.Səhhetin məşhur şeirini söyləyir:

Od tutub qırmızı atəşlə
yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə
ışıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq,
od qalmış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya
yaylaqda çoban.

Şagirdlər bədii parçalar söyləyir və oradakı obrazlılığı izah edirlər:

I qrup:
Qara qış üstümə tökər qarını,
Nərgiz gözlərindən məni ayırsan.
Mənim ümidimin qapılarını
Neçin gah açırısan, gah qapayırsan?
(M.Müsfiq)

II qrup:
Fürüzə göylərdən günəş süzülər,
Çöllərə al-əlvan xalı düzülər.
Lalə cilvələner, nərgiz görünər
Gələndə həmişə bahar dağlara.

(M.Zərifə)

III qrup:

Səni kimdir sevən bica, qərənfil,
Sənə mən aşiqi-şeyda qərənfil,
Səni gülşənara asıftə gördüm,
Yəqin bildim tutub sevda, qərənfil.

(X.Natəvan)

"Münsiflər heyəti" komandalının fəaliyyətini qiymətləndirir, ayrıca şagirdlərin xüsusi fəallığını, dolğun cavablarını nəzərə çarpdırırlar. Mən isə komandalara aşağıdakı sualı verməklə yeni mövzuya keçid yaradırəm:

- Bədii üslubun əsasını nə təşkil edir?

Şagird: - Obrazlılıq.

Obrazlılıq haqqında şagirdlərin əldə etdikləri bilik yada salınır, müvafiq bədii parçalar səsləndirilir.

Sonra qeyd edirəm ki, bədii üslubun əsas elementi olan obrazlılıq, emosionallıq başqa üslublara da keçir, yəni digər üslublara inteqrasiya edir. Qısa izahdan sonra şagirdlərə tapşırıram ki, I qrup bədii üslubun publisistik üsluba, II qrup elmi üsluba, III qrup isə məişət üslubuna təsirində aid kiçik mətn hazırlasınlar. Bu müddətdə qiraət ustası A.Bayramovun ifasında M. Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" şeirinin lent yazısını səsləndirirəm. Sonra şagirdlərin cavabları dinlənilir.

I qrup: "1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-a keçən gecə Xocalı şəhərini qara bir xəbər bürüdü: "Erməni quldurları rus polkunun texnikası və döyüşçüləri ilə birləşib hər tərəfdən Xocalıya tərəf ilan kimi sürünürlər" və s. Bu nümunədə istifadə olunan bədii ifadə vasitələrini soruşuram. Şagirdlər "qara xəbər" ifadəsinin epitet, "ilan kimi sürünür" ifadəsinin isə təşbeh olduğunu qeyd edirlər.

II qrup: "Mütləq inkar həmişə, hər yerdə yanarmır. O, adətən, gər-

gin, məşəqqətli daxili böhran zamanı meydana çıxır. Ürək dünyadan küsür. İnsan ilə dövr arasında uçurum əmələ gəlir və s."

III qrup: "Əziz anam! Bu məktubu sənə cəbhədən yazıram. Artıq bir neçə gündür ki, qanlı döyüşlər gedir. Düşmən nə qədər böyük güclə hücumə keçsə də, burnunu əzib geri qayıtaraq. Sən əmin ola bilsənsən ki, oğlun vətənin keşiyində mərd dayanır" (Əsgər məktubundan).

Sonrakı iki nümunədə də verilmiş obrazlı ifadələr şagirdlərin iştirakı ilə aydınlaşdırılır.

Sonra isə şagirdlər dərslərdəki müvafiq mətnlər üzərində işləyirlər. Dərsin sonunda "münsiflər heyəti" komandalının fəaliyyətini beş ballı sistemlə qiymətləndirir.

Dərsi yekunlaşdırıram:

- Uşaqlar, siz öz dilinizi, ədəbiyyatınızı sevməklə yanaşı, əsl vətənpərvər şəxsiyyətlər kimi formalaşmalısınız. Eləcə də başqalarının şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalısınız. Mən sizi gələcəkdə elmi, bilikli vətəndaş, böyük şəxsiyyət kimi, əsl vətənpərvər kimi görmək istəyirəm, torpaqlarımızı da elə əsl sizin kimi vətənpərvər gənclər azad edə bilər. Mən buna inanıram. Mən sizə inanıram. Dilimizin bədii ifadə imkanlarını öyrənməklə onun necə gözəl bir dil olduğunu bir daha dərk etdiniz. Bu dili sevmək, qorumaq, təkmilləşdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək bizim borcumuzdur. Gəlin dəhi öndərimiz Heydər Əliyevin sözlərini yada salaq:

"...Xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur".

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” VƏ “İQOR POLKU HEKAYƏTİ”: MÜQAYISƏLİ TƏHLİL ELEMENTLƏRİ

Telman CƏFƏROV,
filologiya elmləri doktoru

Hər iki abidə Orta əsrlərin ən parlaq ədəbiyyat nümunələri kimi bu gün də diqqət mərkəzindədir və nə qədər ki bəşəriyyət İntibah dövrü incilərindən, klassik və müasir ədəbiyyatın əsrlər boyu qidalandığı bu silsilə mənəblərdən bəhrələnir, onlara maraq azalmayacaq. İntibah dövrünün möhtəşəm abidələri sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Rolan haqqında nəğmə”, “Sid haqqında nəğmə”, “Nibelunqlar haqqında nəğmə”, “İqor polku hekayəti”, “Pələngdəri cəngavər”, “Monqolların böyük hekayəti”, “Manas” və digərləri keçmişdə olduğu kimi bu gün də yeni-yeni müstəvilərdə, aspektlərdə araşdırılır. İlk növbədə, Qərb və Şərqi İntibah dövrləri haqqında təsəvvürlərə, Qərb-Şərqi mədəniyyətlərinin dialoqu və sintezi məsələlərinə aydınlıq gətirilir, kimin və nəyin birinci olması problemini qabartmadan ümumbəşəri dəyərlər, insani hisslər, oxşar mifik təsəvvürlər, qəhrəmanların həyat tərzini, bu və ya digər şücaətini, davranışını motivləşdirən simvollar və arxetiplər sisteminin izahı ön plana çəkilir.

Antik mədəniyyət və müasir ədəbiyyat arasında körpü rolunu oynamaqda olan İntibah abidələri dünya ədəbi fikrində varisliyin və ənənəviyin qorunması, mifik və bütperəst

təsəvvürlərin dini inanclara, sakral varlıqlara transformasiyası baxımından, hətta modernist və postmodernistlərin onlara müraciəti prizmasından aktuallığını itirmir. Ən əsası da odur ki, bu çevrədə araşdırılan və qiymətləndirilən əsərlərin bir-birindən təcridi qeyri-mümkün görünür. Sadalanan ədəbi abidələrin təqdim etdiyi və yayıldığı coğrafiyanın özü də buna imkan vermir. Dünya eposuna birtərəfli yanaşma meyillərinin və Qərb eposunu öz dairəsində araşdırma cəhdlərinin qüsurlu olduğu anlaşılandan sonra müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq tədqiqat obyektini kimi həm də Şərqi eposuna üz tutur. İyirminci və iyirmi birinci yüzilliklərin kəsiyində 1300 illik yubileyini qeyd etdiyimiz “Kitabi-Dədə Qorqud”un türk mövzusunu və tarixini özündə ehtiva edən digər bir möhtəşəm ədəbi abidə - “İqor polku hekayəti” ilə müqayisəli tədqiqat və tədrisi bu baxımdan olduqca maraqlı görünür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının daha dərinədən öyrənilməsi, İntibah abidəsi kimi təqdim olunması məqsədilə onun sadalanan başqa əsərlərlə də ideya-mövzu və tipoloji oxşarlığı barədə fikir mübadiləsinə ehtiyac var. Fikrimizcə, avrasiyaçılıq ideyalarının gündəmə gəldiyi bir zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” mətni-

nə yeni baxış digər İntibah abidələri ilə bir müstəvidə araşdırmalardan doğa bilər. “İqor polku hekayəti” ilə müqayisəli təhlilə üstünlük verməyimiz bu əsərin orta və ali məktəblərimizdə tədrisi ilə bağlı olsa da, təkcə bununla bitmir. Deyək ki, həm ispan, həm də fransız eposu ilə müqayisədə “İqor polku hekayəti”ndə xristianların bütperəstlərlə mübarizəsi motivi çox zəifdir, “epik ideallaşdırılma slavyanları daha çox bütperəst keçmişləri ilə bağlayır... İqor və müttəfiqləri onlara qan qohumluğu çatan poloveslərlə mübarizə aparırlar” (Робинсон А. Н. “Слово” в поэтическом контексте мирового Средневековья. Вопр. лит., М., 1985, № 6, стр.120). Rus knyazlarının poloves xanları ilə mübarizəsi feodal çəkişmələrini xatırladır, İqorun yürüşünün məqsədi Donun o tayında olan qonşu torpaqlarını ələ keçirməkdən ibarət idi.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində A.N.Robinson “İqor polku hekayəti”ni Rus və Poloves çölləri sərhədində yaradılmış ədəbi abidə kimi dəyərləndirmiş, sonrakı tədqiqatlarında isə əsərdə təbiət qüvvələrinin iştirakını və qəhrəmanların taleyində onların rolunu geniş təhlil etmiş, “İqor polku hekayəti” müəllifinin animistik və bütperəst baxışlarının, əsərdəki simvollar və arxetiplər sisteminin araşdırılmasına xüsusi önəm vermişdir. Burada əsərin təkcə xristian abidəsi kimi təqdim olunması fikri şübhə altına alınmışdı. Hələ 19-cu yüzilliyin ortalarında, yəni “İqor polku hekayəti”nin qədim rus ədəbiyyatı olyazmalarının toplayıcısı qraf Musin-Puşkin tərəfindən üzə çıxarılmasından az sonra Kazan Universitetinin professoru F.İ.Erdman yazırdı ki, müəllif bu əsərdə “öz Asiya məişəti çəşməsindən” qidalanmışdır. “Allah hökmündən qaçılmazlığın mümkünsüzlüyü” kimi tale yozumu üzərində qurulan mətnin türk

xalqlarının qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarına yaxınlığı danılmazdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”sində rast gəldiyimiz

*Allah-Allah diməyincə işlər onmaz;
Qadir Tanrı verməyincə ər baymaz;
Əzəldən yazılmasa,*

qul başına qəza gəlməz

Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz...
fikri elə “İqor polku hekayəti”nin də leytmotivini təşkil edir:

*Nə alıcı bir quş, nə müdrik bir kəs
Allah divanından qurtara bilməz.*

Bu mülahizələrin davamı olaraq, tanınmış qazax şairi, publisist və alimi O.Süleymenov türkizmlər və türk elementləri ilə bağlı rus eposu üzərində ciddi müşahidələrin məntiqi yekunu kimi o fikrə gəlmişdi ki, “İqor polku hekayəti” slavyan və türk xalqlarının müştərek ədəbi abidəsidir. Bu və digər qədim rus ədəbiyyatı nümunələrindəki türk elementləri sonradan daha geniş təhlil obyektinə çevrilə bilməmişdir.

“İqor polku hekayəti”ndə və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlinən yadellilərlə mübarizə, şöhrət və kədər, feodal çəkişmələri və s. kimi mövzu və motivlər, təbiət təsvirləri və təbiət qüvvələrinin hadisələrə birbaşa təsiri, baş qəhrəmanların bu və ya başqa şücaət və hərəkətini əsaslandırان epizodların oxşarlığı, qadın personajların üzərinə düşən ideya yükü və digər məziyyətlər sadəcə ideya-mövzu yaxınlığından xəbər vermir; burada minilliklər boyu birgəyaşayışa malik olmuş, müştərek maddi və mədəni irsə imza atmış Qədim Rus və Böyük Çöl etnosu və xalqlarının eyni mifik və dini təsəvvürlərindən, yaşayış və düşüncə tərzindən, xeyir və şər anlamından danışmaq lazımdır.

Abidələrdən götürülmüş bəzi epizodlara müraciət edək. Poloveslər

üzərinə yürüşə yollanmaqda olan knyaz İqoru Güneşin tutulması qorxutmur və o öz drujinasına cəsarətlə söyləyir:

*Ey mənim drujinam, əziz qardaşlar,
Kişiyə yaraşar döyüşdə ölmək,
Yamandır düşməni evdə gözləmək...
Qıpçaq çöllərində başdan keçək biz,
Ya dəbilqəmizlə Dondan içək biz.*

Eyni cəngavərlik ruhu və döyüş əzmi oğuz igidlərini də xarakterizə edir. Hiylə və yalanla Beyrəyi öz düşərgəsinə çağırmış Aruz onu Qazan xandan üz döndərməyə təhrik etdikdə aşığıdakı cavabı alır: "Vallah, mən Qazan Oğuzuna başım qomışam. Qazandan dönməzəm, gərəksə, yüz para eylə!" (3, 167).

Göstərilən bədii mətnlər və söyləmələr həm də oğuz tayfaları və şərqi slavyanların tarixinə, bütövlükdə onların qəhrəmanlıqlarla dolu keçmişinə bir tərəfdən lirik və emosional, digər tərəfdən ayıq bir baxış, katarsis kimi də qiymətləndirilməlidir. Bu mənada Dədə Qorqud və Boyanın dilindən gələn lirik ricətlər mənəvi təmizliyə və el arasında dinc yaşayışa çağırışdır.

Təbiət qüvvələri ilə qəhrəmanların qarşılıqlı təsiri və ünsiyyəti bu eposlarda tutarlı şəkildə göstərilir. Xüsusən də yıqcam kompozisiya və əlvan poetik mətnə malik "İqor polku hekayəti"ndə hadisələrin axarına uyğun təbiət qüvvələri arasında rolların "bölüşdürülməsi" mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Naməlum müəllif Güneşin tutulması, zülmət və qaranlıqın, qara buludların, tufan və ildırımın, vəhşi heyvanlar və quşların iştirakı fonunda İqorun poloveslər üzərinə ədalətsiz və vaxtsız yürüşü barədə təsəvvür yaratmağa nail olur. Knyazın əsirliyinə münasibət otların, güllər və ağacların "qəmginliy"i ilə ifadə olunur, buradan qurtulmaqda ona quşlar da yardımçı olur. Müxtə-

lif situasiyalarda epos qəhrəmanları - həm ruslar (Boyan, İqor, Vseslav, Yaroslavna), həm də poloveslər (Qonçak, Qza, Ovlur) vəhşi heyvanlara və quşlara bənzədilir.

Eyni təsvirlərə və təhkiyə üslubuna "Kitabi-Dədə Qorqud"un bütün boylarında rast gəlinir. "Dirse xan oğlu Buğac xan boyu"nda oğlunu qan içində gören ana Qazılıq dağıni lənətləyir:

*Aqar sənin suların, Qazılıq dağı,
Aqar kibi, aqmaz olsun!
Bitər sənin otların, Qazılıq dağı,
Bitər ikən bitməz olsun!
Qaçar sənin keyiklərin, Qazılıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun,
daşa dönsün!*

"Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda evinin yağmalanması xəbərini qəhrəmanın sudan, qurddan, çobanın köpəyindən soruşması da Azərbaycan dastanının mifoloji kökə bağlılığından, obrazlı düşüncə tərzində animistik təbiətin rolundan xəbər verir.

Qadın obrazlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanları daha cəsarətli və daha fəaldırlar.

Knyaz Svyatoslav və Salur Qazanın gələcəkdən xəbər verən yuxularının və döyüş səhnələrinin təsviri, hərbi yürüşlər vaxtı əldə olunan qənimətlərin sadalanması və s. epizodlar bu iki möhtəşəm Orta əsrlər abidəsinin tipoloji və ideya-mövzu yaxınlığını təsdiq edən faktlardandır.

Türk və slavyan xalqları eposunun müqayisəli tədqiqi və tədrisi eyni coğrafi-tarixi arealda mövcud olmuş və bu gün də ədəbi-mədəni, iqtisadi əlaqələrə malik xalqların maddi və mənəvi irsinə, onları yaxınlaşdıran amillərə hörmətlə yanaşmağın vacibliyini təsdiq edir.

QƏTRAN TƏBRİZİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Nigar SADIQOVA,
Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Qətran Təbrizi 1010-cu (yaxud 1013-cü) ildə Təbriz yaxınlığındakı Şadiabad kəndində doğulmuşdur. Uşaqlıq və gənclik illərini Şadiabadda keçirmiş, təhsilini Təbrizdə davam etdirmişdir.

Təbriz hələ IX-X əsrlərdə Azərbaycanın ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Rəvvadilərin hakimiyyəti dövründə paytaxtın Ərdəbiləndən Təbrizə köçürülməsi ilə şəhər daha da abadlaşmış, böyümüşdü. O, elm təhsil ocaqları, zəngin kitabxanaları ilə Orta və Yaxın Şərqdə məşhurlaşmışdı.

Qətran mükəmməl mədrəsə təhsili almışdır. Tarix, ədəbiyyat, poetika, fəlsəfə, məntiq, hüquq, psixologiya, ilahiyətlə yanaşı, bu dövrdə sürətlə inkişaf edən təbiət elmlərinə - fizika, kimya, astronomiya və təbabətə dərin bələd olmuşdür.

Qətranın yaradıcılığı XI əsr Azərbaycan həyatı ilə sıx bağlı olub, dövrün əhvali-ruhiyyəsini, ictimai-fəlsəfi, əxlaqi-estetik baxışlarını dolğun əks etdirmişdir. Qətran Abbasilər xilafətinin süqutu, müstəqil dövlətlərin yaranması şəraitində meydana gələn, inkişaf edən ümumşərqi mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ictimai-fəlsəfi fikirlərinin nailiyyətləri əsasında yetişmişdir. Qətran Təbrizi, Rudəki, Firdovsi kimi şairlərin yaradıcılığından bəhrələnsə də, öz torpağının - Azərbaycanın əzəmət və gözəlliyini ədəbiyyata gətirmiş, xalqımızın yüksək mənəvi keyfiyyətlərini, nəcib duyğularını, düşüncə tərzini əks etdirmişdir.

Orta əsrlər Azərbaycan şairləri, həmçinin Qətran fars dilinin Azərbaycanda "ümumxalq dili olduğu üçün" deyil, ciddi tarixi-ədəbi, ictimai-siyasi səbəblər üzündən farsca yazmışdır.

Q. Təbrizinin 12000 beytlik ədəbi irsini əhatə edən ölməz "Divan"ı XI əsr bədii-fəlsəfi fikrimizin böyük nailiyyəti olmaqla Azərbaycan tarixini öyrənmək işində son dərəcə əhəmiyyətli abidədir.

Şairin yaşadığı şəhər, ölüm tarixi təzkirələrdə mübahisəli olsa da, müəlliflərin hamısı onun sənətinə münasibətdə həmfikir olmuşlar. Onlar Qətranın ədəbi irsinə hörmətlə yanaşmış, yüksək qiymət verir, şairi "həkim", "ustad", "Azərbaycan şairlərinin başçısı" adlandırırlar, mütəfəkkir şair olduğunu təsdiq edirlər.

Dövlət şah Səmərqəndi Qətranı "Ustad şair" adlandıraraq qeyd edir ki:

در علم شعر نامور صاحب تصانیف
است

(şair sənətində mahirdir, əsərlər sahibidir)
Rzaqulu xan Hidayət yazır:

حکیم نغمسار شعر است و بزعم
من از صیقل از قول شعرا
مشهور کمتر نبود است .

("Həkim şeir fəsihlərindəndir və mənim rəyimcə məşhur şeir rəhbərlərinin heç birindən əskik olmayıb").

İran, Orta Asiya və Azərbaycan şairlərinin də Qətrana verdikləri qiymət maraqlıdır: özlərini Qətranın şagirdi hesab edirlər. Məşhur İran şairi Ənvəri Əbivərdi (XII əsr) ustadının divanından seçib tərtib etdiyi nəfis şeirlər müntəxəbatı haqqında bu sözləri yazmışdır:

"Şairlər fəsihi və fəsihlər bəliği və bəliğilər kamili Əlu Mənsur Qətran Azərbaycanı".

Böyük tacik şairi Əbdürrəhman Cami (1414-1492) "Səlamən və Əb-sal" əsərində Qətrana həsr etdiyi məşhur hekayəsində şairə yüksək qiymət verir:

"Qətran sehirlər yaradan mənə ustası,

Onun qələmindən süzülən hər qətrə bir sırr dənizi idi..."

Əsədi Tusi Əmir Müəzzi və Xaqani Şirvani də əsərlərində şairin adını çəkir, həyatının bəzi məqamlarına işarələr edirlər.

Qərbi Avropa və rus şərqşünasları yalnız XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərindən etibarən Qətran Təbrizi ilə tanış olmağa başlamışlar. İlk məlumat Çarlz Rio tərəfindən verilmişdir. Rio "Britaniya muzeyində olan fars əlyazmaları kataloqu" adlı əsərində Qətranın və Rudəkinin şeirlərini diqqətlə öyrənməyə çalışmış, Rudəkiyə aid edilən divanda Qətranın bir sıra şeirlərini aşkara çıxarmışdır (Qətran və Rudəki şeirləri uzun zaman qarışıq salınmışdır). Görkəmli rus şərqşünası Y. E. Bertels Denisson Rossun işini yüksək qiymətləndirmişdir.

Denisson Rossdan təqribən dörd il sonra məşhur ingilis şərqşünası E. Braunun Dövlətşaha əsaslanıb "İran ədəbiyyatı" tarixi kitabında yazdığı bu sətirlər maraqlıdır: "O, xüsusilə, çox çətin şeir formalarını, o cümlədən mürəbbə, müxəmməs və qoşa qafiyəli şeir formasını yenidən işləmişdir. Bu axırıncı şeir formasında o, xüsusilə, ustadır. Qətrandan sonra gələn bir sıra şairlər onu təqlid etməyə çalışsalar da, onlardan çox azı buna müvəffəq ola bilmişdir..."

Burada, yeri gəlmişkən, Azərbaycan şairlərinin, o cümlədən, Qətran Təbrizinin İran şairi hesab olunması haqqında da danışmaq lazımdır. İran ədəbiyyatşünasları uzun zaman Qətranı ümumfars ədəbiyyatına daxil etməyə çalışmışlar.

Bu, həqiqətdir ki, Azərbaycanın böyük şairləri yaradıcılıqları ilə fars ədəbi-bədii dilinin inkişafına, fars ədəbiyyatının bədii sənətkarlıq baxımından yüksəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişlər. Əgər Nizami kimi Qətran da başqa xalqların ədəbiyyatına daxil olursa, bu, şairin yalnız böyüklüyünü göstərir. Ancaq heç kəsə onu fars şairi adlandırmağa haqq vermir.

Məşhur Azərbaycan tarixçisi Seyid Əhməd Kəsrəvinin 1931-ci ildə "Ərməğan" məcmuəsində çap etdirdiyi "Azərbaycan şairi Qətran" adlı məqaləsi sonralar Qətranı öyrənməkdə etibarlı məxəz oldu. Müəllif əs-

rin ilk səhifələrində Qətranın yer mənsubiyyətini, həyatının bəzi mübahisəli məqamlarını elmi, tarixi faktlarla həll edib. Maraqlı cəhət həm də bu idi ki, XI əsr Azərbaycan tarixini Kəsrəviyə öyrədən də yenə Qətranın özü idi: "Şairin şeirlərində işarə olunan çox mühüm tarixi hadisələrə kitablarda qəti toxunulmur. Yeganə məlumat Azərbaycan şairinin əsərlərindəndir. Qətran Azərbaycan tarixinə olan naqisliyi aradan götürmüşdür".

Otuzuncu illərdə, Kəsrəvidən bir qədər sonra görkəmli mütəfəkkir Məmmədli Tərbiyət "Daneşməndan-e Azərbaycan" əsərlə fars şovinizminin Azərbaycan mədəniyyətini "ümumfars mədəniyyətinə" çıxmaq təşəbbüsünə ağır zərbə vurdu. Müəllif Qətranın divanına əsasən şairin Təbriz yaxınlığındakı Şadiabadda anadan olduğunu sübut etdi.

M. Tərbiyət Qətranın ədəbi irsində bizə qədər gəlib çatmış yadigarlarından danışib, şairin "Qövsnamə" poeması və "Şərhi-lügətli-fürs əsəri" haqqında məlumat verdi.

Təbriz universitetinin professoru Məhəmməd Naxçıvani 1954-cü ildə səkkizə qədər qədim əlyazması nüsxəsi əsasında divanı nəşr etdirmişdir. Lakin təzkirələrdə şairin elə şeirləri, məsnəviləri var ki, onlar buraya daxil edilməmişdir.

Y. E. Bertels "Nizami" ("Творческий путь поэта") kitabında Qətranı "farsca şeirin ustadı" adlandırmaqla şairin sənətinə yüksək qiymət vermişdir: "В начале XI века в главном городе Южного Азербайджана, Табризе, уже появляется такой исключительный мастер персидского стиха, как знаменитый Катран Ибн-Мансур".

Qətranın poeziyası mövzusu etibarilə, xalqın tarixi, həyat və məişəti ilə möhkəm bağlıdır və milli zəminindən ayrı götürülə bilməz.

Qətranın Təbriz zəlzələsi haqqında tarixi mənzumələrindən bir parçaya baxaq:

آن شهر بد بنگونه بیاشتفت که گفتم
مادر نریاد نیاورد ز فرزند
دانشت که بلا داد بر این خلق نگهبان
عاشق ز جوئے یار نیاورد ز جانان .

"Səhər elə coşub-daşdı ki, dedim:

Nigabanın xalqa bəla verdiyi o gecədə

Dəhşət vurmuş ana vəhmədən oğlunu itirib axtarmadı

Aşiq nalə, fəryaddan göz açıb cananı yad etmədi".

Bu, Təbrizdə baş vermiş hadisənin dəhşətini yaşamış azərbaycanlının ürək yangısı, fəryadı idi. Uslub cəhətdən də, Qətran şeiri üçün göstərilən əlamətlərin hamısı burada müşahidə edilir. Onun hər şeirinin əzel nöqtəsində ana yurdundan söz açması azərbaycanlı-türk övladı olmasına heç bir şübhə yeri qoymur. İran ədəbiyyatşünaslığı bir çox ciddi nöqsanlarına baxmayaraq Qətranın öyrənilməsinə xidmət göstərmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından - Firuz Sadiqzadənin, Əlyar Səfərlinin, Qafar Kəndlinin tədqiqatları öz ciddiliyi, sanbalı ilə Qətranın öyrənilməsi tarixində mühüm yer tutur.

İFADƏ MƏTNLƏRİ*

V SİNİF
AYRILIQ

Məktəbdən ayrılmaq Azada çox çətin gəlirdi. O, heç olmasa, son dəqiqələrdə doğma məktəbin boş sinifləri ilə, işıqlı aynabəndi ilə, hətta on il müddətində təbəsürə yazılar yazdığı sinif lövhələri ilə bir daha vidalaşmaq istəyirdi. O, babasının direktorla söhbətə başlamasından istifadə edib, bütün sinifləri gəzdirdi. Hər sinif ona uşaqlıq illərinin xoş dəqiqələrini xatırladı. Sonra aşağı endi. Həyətin sərin xiyabanlarını, öz əli ilə əkdirdi, indi isə meyvələrindən ağırlaşan gavalı ağacını həsrətlə seyr etdi. O, hər şeydə, hər bir ağacda, hasar boyu salınmış güllükdə, hətta çiçəkdən-çiçəyə qonnan bal arılarının vızıltısında da nə isə doğma bir şey duyurdu.

O, məktəbin həyatını addım-addım doladı.

Həyətdə yaxınlaşdığı hər şey sanki ona deyirdi: "Xoş gəldin, əziz dostum, xoş gəldin".

Azad həyəət qapısına yaxınlaşdığı zaman, babası direktorla durub onu gözləyirdi. Direktor atla getməyi təkid edirdisə də, babası razı olmurdu.

Azad və babası direktorla görüşüb ayrıldılar.

Xeyli getmişdilər ki, Azad bir də dönüb geriçə baxdı. Məktəb indi uzaqda qalmışdı (152 söz. Q. İlkəndən).

GƏNC HƏKİM

Rayon səhiyyə şöbəsinin müdiri cavan bir oğlan idi. O, Firidunun gəlişinə çox sevindi. Sənədlərini oxuduqdan sonra gənc həkimə Qumlu könd məntəqəsində işləmək təklifini etdi. Kənd həkimi olmaq Firidunun çoxdankı arzusu idi. Ona görə də tərəddüd etmədən razılıq verdi. Müdir katibi çağırıb əmr hazırlamağı tapşırırdı.

Firidun pəncərədən iki dağın arasında yerləşən balaca, lakin gözəl mis şəhərinə tamaşa edirdi. Otağa dolan təmiz hava sərinlikdən başqa, xoş bir ətir də gətirirdi. Günəş batırdı. Binaların, zavod bacalarının kölgəsi tənha səyyahlar kimi dağların zirvəsinə durmuşmaqda idi. Dərəcənin o tayındakı alçaq, mehriban dostlar kimi bir-birinə sığınan dağlar meşəliklərlə örtülmüşdü. Yarpaqları saralmış ağaclar payızdan xəbər verirdi. Bəzi yerlərdə qocaman meşənin sahibləri olan hündür şam ağacları, qarağacları və çinarlar hələ də bahar tərəvətini saxlayır, məğrur-məğrur üföqlərə baxırdı. Firidun belə bir mənərəli və səfəli bir yerə gəldiyi üçün ürəyində fərəh duyurdu.

Müdür əmri gətirib imzaladı, sonra Firiduna uzadıb əlini sıxdı. Şəhərin qurtaracağındakı balaca çıpaq təpəni ona göstərərək dedi:

- Gədəbəylə Qumlu kəndini bir-birindən həmin təpə ayırır. Sizə müvəffəqiyyətlər arzu edirəm (162 söz. Mir Cəlaləddin).

VI SİNİF
YASƏMƏN AĞACI

Məktəbin bağçasında cavan bir yasəmən ağacı vardı. Yaz gələndə bütün ağaclar kimi o da çiçək açırdı. Onun açıq-bənövşəyi gülləri salxım-salxım olub sallanırdı.

Həmin yasəmən Aslan müəllim ekmişdi. O, hər səhər əkdirdi bu ağacın yanına gələr, budaqları əyib salxım gülləri iylər və dayanıb ağacın gözəlliyinə tamaşa edirdi.

Aslan müəllim ucaboşlu, qaradiməz, zəhmli bir adam idi. Lakin o, yasəmən ağacını seyr edərkən özünü incə, mehriban bir ifadə alardı. Bir gün Rauf dərslər zamanı Cəfərin qulağına pıçıldadı:

- Yasəmən ağacında bir bülbül yuva salıb.

- Cəfər bu sözü eşitcək səbirsizliklə dərslər qurtarmağını gözlədi. Zəng vurulan kimi Rauf ilə bərabər yasəmən ağacının yanına qaçdı.

Cəfər düşünmədən birbaşa ağaca dırmaşdı. Elə yuvaya yenidən çatmışdı ki, onun içindən bir bülbül uçdu. Ağacın gövdəsi Cəfərin ağırlığına davam gətirməyib şaqilliklə sındı. Cəfər yıxıldı, yuva da uçub töküldü.

Ətrafa toplaşmış uşaqlar çığır-bağır saldılar. Cəfər özünü toplayıb ayağa qalxdıqda Aslan müəllimi yanında gördü. Aslan müəllim heykəl kimi dayanıb qəddi qırılmış yasəmən ağacına baxırdı.

Bu zaman bir bülbül qanadlarını toplaşanların başı üzərindəki alma ağacının çiçəklərinə çırpıb həyəcanla səsləndi. Aslan müəllim başını qaldırıb kiçik bir budaq üzərində oturmış bülbülə, onun uçmuş yuvasına və Cəfərə baxdı, sonra dönüb getdi.

Zəng vuruldu. Aslan müəllim sinifə daxil oldu. Cəfər xəcalətindən müəllimin üzünə baxmağa utanırdı. O, Aslan müəllimin cəza verməsini gözləyirdi, lakin Aslan müəllim Cəfərə heç bir söz demədi, onun üzünə belə baxmadı (218 söz. M. İbrahimovdan).

QIZILGÜL

Zaurun atası bağda qızılgül ekmişdi. Zaur hər səhər yerindən duran kimi qızılgüllərin yanına qaçır, böyük bir həvəslə qönçələrə baxırdı. O, atasından soruşdu:

- Ata, bu qönçələr nə vaxt açacaq?

Atası gülümsəyərək dedi:

- Oğul, baxmaqdan asılıdır. Əgər istəyirsən güllərin tez açsın, görək dibini belləyəsən, vaxtlı-vaxtında su verəsən. O vaxt qönçələr dərhal pardaqlaşar.

Zaur həmin gündən güllərə qulluq etməyə başladı. Qönçələr yavaş-yavaş böyüdü. Al-qırmızı rəngə boyandı. Bir azdan sonra güllər piylə boya oldu. Qızılgüllər elə gözəl, elə ətirli idi ki, Zaur səhərdən axşama qədər onlara baxmaqdan doymurdu.

Bazar günü idi. Xalası qızı Zauru öz ad gününə dəvət etmişdi. Atası oğluna məsləhət bildi ki, qızılgüllərdən dərib xalası qızına aparsın. Bu sözlərdən Zaurun qanı qaraldı. Nənəsi də yemi məsləhətə qoşulandan sonra Zaur qayçıyı götürüb bir dəstə qızılgül dərdi və Mehribanın ad gününə yollandı. Mehriban gülləri görəndə çox sevindi. Onun ad günü-

nə gələn uşaqların hamısının gözü bu güllərdə qalmışdı.

Mehribanın atası Cəfər güllərə baxıb dedi:

- Əhsən bunları becərən bağbana, halal olsun!

Uşaqlar yerbəyerdən qışqırdılar:

- Halal olsun! Halal olsun!

Zaur dözə bilməyib dedi:

- Onları özüm yetirmişəm.

Uşaqlar ona baxdılar. Zaur elə gəldi ki, yoldaşları inanmadılar. Buna görə də əlavə etdi:

- Hələ kollarda çoxlu qönçələr var. Açılanda sizə də bağışlayacağam.

Mehribanın atası Zaurun qıvrım saçlarını sıgallayaraq dedi:

- İnanıq, qaragöz bala, inanıq. Sən ki, əsl bağbansan. Əsl bağban isə belə əliaçıq olar, gözəllik paylayan olar (219 söz. F. Tarverdiyevdən).

VII SİNİF
ANA CEYRAN

Ceyran qara gözlərini uca dağlara zilləyib hərəkətsiz dayanmışdı. O, aydın üföqə, bir-birinə sığınub uyumuş dağlara baxır, həyat və təbiətin gözəlliyindən zövq alırdı.

Birdən nə isə gurladı. Bayağıdan ceyranı tuşlayan ovçunun əlindəki tüfəng açıldı. Ceyran diksindi, o, sıçrayıb, yel kimi uçmaq, müdhiş fəlakətdən qurtarmaq istədi, lakin bacarmadı. Sanki günəş göy üzərindən qopub, odlu bir kürə kimi yerə düşdü.

Ceyran yıxıldı. İndi ceyranın gözlərində bütün ələm yanırı.

Yaşıl və zərif otlar onun al qanına boyandı.

Bu atəşli, alovlu tufan içində ceyran canından artıq sevdiyi körpə balasını xatırladı. O, ülvə bir xəyal, doğma bir sürət gördü. Sevimli balasını görməmiş ölmək istəmədi. Onun yaşlı gözlərini yollarda, dərddi qəlbini intizarda qoymaq ceyran üçün əbədi hicrandan ağır, ölümdən dəhşətli idi. Bu böyük arzu, bu müqəddəs həsrət ceyranı dirilti, o, gözlərini açdı, amansız ağrıya dözərək, dizlərinə arxalanıb qalxdı. Ceyrana elə gəldi ki, hər şey öz yerindədir, günəş yəna mavi səmanı parladır, dağlar yorğun cəngavərlər kimi bir-birinə sıxılıb yatır. Təkcə ceyran yaralanmışdı.

Ovçu bayağıdan həri ölmüş zənn etdiyi ceyranın dizləri üstə qalxdığını görüb, heyrət içində dayandı.

* Əvvəli jurnalımızın 2004-cü il 2-ci sayında

Baş redaktor əvəzi:

Vaqif ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktorları:

Akif MƏMMƏDOV

Soltan HÜSEYNOĞLU

Redaksiya heyəti:

Atəş ABDULLAYEV

Ənvər ABBASOV

Nizami CƏFƏROV

Bəşir ƏHMƏDOV

Tofiq HACIYEV

Nizami XUDİYEV

Qəzənfər KAZIMOV

Əsgər QULİYEV

Xeyrulla MƏMMƏDOV

Şəmistan MİKAYILOV

Bəkir NƏBİYEV

Yusif SEYİDOV

Ünvanımız:

Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.

Telefonlar: 498-55-33, 493-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5.

Şərti çap vərəqi 6,3. Sifariş 2900. Tiraj 1200.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya

Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.

Lisənziya V 236.

**«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının
kom-püterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunmuşdur.**

Qiyməti 6000 manat

Indeks: 1012